МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІОЛОГІЇ ТА УПРАВЛІННЯ

КАФЕДРА СОЦІОЛОГІЇ

Кваліфікаційна робота
бакалавра

СТИГМАТИЗАЦІЯ ЯК ЧИННИК ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Виконала: студентка, IV курсу,
групи 6.0541-смк
спеціальності С5 «Соціологія»
освітньої програми «Соціологія
медіації і кримінології»
А. Р. Турило

Керівник: д. філос. н, професор
професор кафедри соціології,
М. А. Лепський

Рецензент: доцент, професор
кафедри соціології, д.філос.н.
Скворець В.О.

Запоріжжя – 2025

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет Соціології та управління
Кафедра Соціології
Рівень вищої освіти Бакалавр
Спеціальність С5 «Соціологія»
Освітня програма «Соціологія медіації і кримінології»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
В.О. Скворець _____
23 грудня 2024 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Турило Анастасії Русланівні

1. Тема роботи (проекту) Стигматизація як чинник девіантної поведінки підлітків
Керівник роботи Лепський Максим Анатолійович, д.філос.н., професор
Затверджені наказом ЗНУ від 19 грудня 2024 року № 1992-с
2. Строк подання студентом роботи 06 червня 2025 р.
3. Вихідні дані до роботи: 1. Мінц М. О. Соціологія девіантної поведінки: навчальний посібник / За ред. М. О. Мінца. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 244 с. 2. Goffman E. Stigma: Notes on the management of spoiled identity. Prentice-Hall, 1963. 3. Durkheim E. Suicide: A Study in Sociology. Taylor & Francis Group, 2005. 4.Becker, H. S. Studies in outsiders: the sociology of deviance. New York: The Free Press; London: Collier-Macmillan Limited, 1963. 177 p.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити):
1. Уточнити зміст основних понять: «стигматизація», «девіантна поведінка підлітка»; 2. Визначити етапи та проблематику історії соціологічного та соціогуманітарного дослідження стигматизації як чинника девіантної поведінки підлітків; 3. Обґрунтувати наукові принципи й методологічні підходи дослідження стигматизації як чинника девіантної поведінки підлітків; 4. Дослідити сутнісні характеристики девіантної поведінки підлітка; 5. Проаналізувати стигматизацію як феномену соціальної оцінки норми та девіації; 6. З'ясувати особливості стигматизації як чинника девіантної поведінки підлітків в Україні; 7. Обґрунтувати метод емпіричного дослідження впливу стигматизації на девіантну поведінку підлітків; 8. Репрезентувати результати опитування щодо впливу стигматизації на девіантну поведінку підлітків; 9. Розробити рекомендації щодо профілактики та подолання негативного впливу стигматизації на формування девіантної поведінки підлітків.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)

_____

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Розділ 1	Лепський М.А., д.філос.н., проф.	25.12.25	25.12.25
Розділ 2	Лепський М.А., д.філос.н., проф.	04.02.25	04.02.25
Розділ 3	Лепський М.А., д.філос.н., проф.	04.04.25	04.04.25

7. Дата видачі завдання 23 грудня 2024 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вибір та формулювання теми роботи	Грудень 2024	*виконано*
2.	Опрацювання наукових джерел	Грудень 2024	*виконано*
3.	Робота над вступом	Січень 2025	*виконано*
4.	Робота над першим розділом	Січень 2025	*виконано*
5.	Робота над другим розділом	Лютий 2025	*виконано*
6.	Проведення соціологічного дослідження	Березень 2025	*виконано*
7.	Робота над третім розділом	Квітень 2025	*виконано*
8.	Робота над висновками	Травень 2025	*виконано*

Студент _____ А.Р. Турило

Керівник роботи (проекту) _____ М.А.Лепський

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ Т.О. Ратушна

РЕФЕРАТ

Дипломна робота: складається з 86 сторінок, 39 позицій у списку літератури, 3 додатків.

СТИГМАТИЗАЦІЯ, ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА, СОЦІАЛЬНА НОРМА, ПІДЛІТКИ

Мета наукового дослідження є визначення механізмів стигматизації у процесі соціальної взаємодії з девіантною поведінкою підлітків.

Об'єкт наукового дослідження є підлітки із проявами девіантної поведінки.

Предмет наукового дослідження є стигматизація як соціальний взаємозв'язок спільноти та підлітків з девіантною поведінкою.

Методи наукового дослідження: історичний метод, метод якісного дослідження - напівструктуроване глибинне інтерв'ю.

Гіпотеза дослідження: Стигматизація є механізмом дистанціювання соціуму від девіантної поведінки підлітків, як стереотипізований опір ескалації агресії у взаємодії в соціумі.

Висновки: 1. Визначено ключові поняття — «стигматизація» та «девіантна поведінка підлітків». Використано принципи об'єктивності, історизму, загального розвитку та ціннісного підходу, застосовано наукові підходи: символічний інтеракціонізм та соціальний конструктивізм.

2. Девіантну поведінку розглянуто як реакцію на соціальні умови. Стигматизація аналізується як багаторівневий процес, що формує межу між «своїми» та «чужими» і веде до дискримінації. Проаналізовано нові види стигм, їх специфіку в межах українського суспільства.

3. Методом дослідження обрано глибинне інтерв'ю. Результати підтвердили зв'язок між цим досвідом та посиленням девіантної поведінки. Зафіксовано пасивну реакцію оточення та розроблено практичні рекомендації для подолання наслідків стигматизації в межах семи соціальних інституцій.

SUMMARY

The diploma thesis consists of 86 pages, 39 literature sources, 3 annexes.

STIGMATIZATION, DEVIANT BEHAVIOR, SOCIAL NORM, ADOLESCENTS

Research purpose is to identify the mechanisms of stigmatization in the process of social interaction involving adolescents with deviant behavior.

Research object is adolescents who exhibit deviant behavior

Research subject is stigmatization as a form of social interaction between the community and adolescents with deviant behavior.

Research methods are the historical method and the qualitative method—specifically, the semi-structured in-depth interview.

Research hypothesis is that stigmatization is a mechanism of social distancing from adolescent deviant behavior, functioning as a stereotyped form of resistance to the escalation of aggression in social interaction.

Conclusions: 1.The key concepts of "stigmatization" and "adolescent deviant behavior" have been defined. The study is based on the principles of objectivity, historicism, overall development, and the value-based approach. Scientific frameworks applied include symbolic interactionism and social constructivism.

2. Deviant behavior is considered a reaction to social conditions. Stigmatization is analyzed as a multi-level process that draws a boundary between "us" and "them" and leads to discrimination. New forms of stigma and their specific characteristics within Ukrainian society have been examined.

3. The chosen research method is in-depth interviewing. The results confirmed the link between the experience of stigmatization and the intensification of deviant behavior. A passive reaction from the social environment was recorded, and practical recommendations were developed to address the consequences of stigmatization across seven social institutions.

ЗМІСТ

ВСТУП……6
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТИГМАТИЗАЦІЇ ЯК ЧИННИКА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ……...11
1.1. Уточнення змісту основних понять: «стигматизація», «девіантна поведінка підлітка»……...11
1.2. Історія соціологічного та соціогуманітарного дослідження стигматизації як чинника девіантної поведінки підлітків……17
1.3. Наукові принципи й методологічні підходи дослідження стигматизації як чинника девіантної поведінки підлітків……27
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТИГМАТИЗАЦІЇ ЯК ЧИННИКА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ……38
2.1. Сутнісні характеристики девіантної поведінки підлітка……..38
2.2. Стигматизації як феномен соціальної оцінки норми та девіації……43
2.3. Особливості стигматизації як чинника девіантної поведінки підлітків в Україні……..49
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СТИГМАТИЗАЦІЇ НА ДЕВІАНТНУ ПОВЕДІНКУ ПІДЛІТКІВ……...56
3.1. Обґрунтування методу емпіричного дослідження впливу стигматизації на девіантну поведінку підлітків……59
3.2. Аналіз результатів опитування щодо впливу стигматизації на девіантну поведінку підлітків……..63
3.3. Рекомендації щодо профілактики та подолання негативного впливу стигматизації на формування девіантної поведінки підлітків……71
ВИСНОВКИ……77
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ……82
ДОДАТКИ……87

ВСТУП

Актуальність. У сучасному суспільстві питання поширеності девіантної поведінки серед підлітків та її стигматизації як дегуманізації соціальних відносин набуває все більшої актуальності, що спричинено складністю соціальних процесів, змінами в культурній та економічній сферах, а також впливом новітніх інформаційних технологій. Серед усіх чинників, що сприяють виникненню девіантної, а також делінквентної, злочинної поведінки серед підлітків, особливе місце має механізм стигматизації. Соціальне "таврування" людини іншою людиною або певною групою осіб може спричиняти низку негативних наслідків, зокрема, виникнення та посилення ізоляції чи відсторонення, зниження самооцінки, обмеження соціальних взаємодій та, як наслідок, схильність до девіантної поведінки. У більш глобальному розумінні відторгнення особи або групи осіб завдяки навішуванню ярлика, тобто присвоєння стигми, сприяє створенню замкнених та закритих субкультур, які можуть мати девіантний або делінквентний характер, що, своєю чергою, посилює соціальну напругу і має загалом негативний вплив на суспільство і є невіддільним складником процесу маргіналізації в суспільстві.

Стигматизація як соціальний феномен та глобальне явище у соціумі має глибоке коріння та поширюється в різних сферах життя. Процес створення ярлика може бути пов'язаним із соціально-економічним статусом, етнічною приналежністю, віросповіданням, фізичними або психічними особливостями, поведінковими моделями тощо. Така вікова категорія як підлітки є особливо вразливою, оскільки для них є характерним активний процес соціалізації, і вплив зовнішніх чинників має вирішальне значення для формування особистісних орієнтацій та моделей поведінки індивіда. Саме тому дослідження стигматизації є важливим для соціологічного та кримінологічного дослідження механізмів девіації у процесі стигматизації та соціальних дій профілактики та запобігання дегуманізації соціальних відносин у процесі соціалізації молодого покоління та конкретних підлітків. Значущість практичного змісту дослідження

впливу стигматизації на девіантну поведінку підлітків обумовлена потребами розробки ефективних профілактичних заходів щодо попередження та подолання девіантної поведінки серед підлітків.

Проблематика девіантної поведінки підлітків, а також чинників, що зумовлюють її виникнення, посідає важливе місце в сучасному соціологічному дискурсі. Значний внесок у теоретичне осмислення девіацій здійснили класики соціології: Е. Дюркгейм, який трактував девіантність як соціальний факт [5], Р. Мертон, автор теорії аномії та структурно-функціонального підходу до девіацій [33], а також Г. Беккер, який заклав підґрунтя теорії соціального ярлика, розкривши механізм перетворення індивіда на девіанта внаслідок соціального означення [6]. Вагомими є також праці В. Томаса і Ф. Знанєцького, які розробили концепцію соціальної дезорганізації, що пояснює девіантність як результат розриву між індивідуальними цінностями та нормами соціального середовища [34]. Значущим науковим внеском стали праці представників першого покоління Чиказької соціологічної школи — Р. Парка, У. Томаса та Ф. Знанецького, які одними з перших у своїх фундаментальних дослідженнях застосували метод глибинного біографічного інтерв'ю з підлітком, що проявляв девіантну поведінку; ця методологічна традиція згодом стала характерною для більшості дослідників Чиказької школи [12].

Стигматизація як соціальний механізм маркування та підтримки девіантного статусу знайшла глибоке висвітлення у працях І. Гофмана, зокрема у монографії "Стигма: нотатки про управління зіпсованою ідентичністю", де проаналізовано структуру стигми як соціального феномена [1]. Подальший розвиток цієї концепції здійснили Б. Лінк і Дж. Фелан, які окреслили ключові елементи процесу стигматизації — ідентифікацію, стереотипізацію, соціальне відокремлення, втрату статусу та дискримінацію, що діють у межах владних відносин [4]. Важливим є й внесок Ф. Танненбаума, який увів поняття "драматизації зла", описуючи, як суспільна реакція на первинні відхилення може спричинити вторинну девіацію [19]. У межах символічного інтеракціонізму істотне значення мають праці Дж. Міда, в яких простежено

взаємозв’язок між процесом формування “Я-образу” та соціальними уявленнями, що дозволяє інтерпретувати девіантну поведінку як результат інтерсуб’єктивного конструювання соціальної реальності [24].

Проблемна ситуація. Важливість даної теми обумовлена необхідністю системного осмислення механізмів стигматизації та її наслідків для поведінки підлітків, а також пошуком шляхів подолання її негативного впливу. Актуалізація цього питання визначена також буремними умовами російсько-української війни, що має негативний вплив на процеси соціалізації підлітків, обумовлюють їх девіантну поведінку та механізми стигматизації в соціальних відносинах в екстремальних умовах існування спільнот. Вивчення цього явища сприятиме можливості розробки рекомендацій для зменшення рівня соціального виключення через стигматизацію, розвитку толерантності в суспільстві та створенню сприятливих умов для соціалізації молодого покоління. Для сьогодення нашого наукового простору є характерним недостатній рівень дослідження взаємозв’язку між стигматизацією та її впливом на процес формування девіантної поведінки підлітків, тому дана тема потребує подальшого детального вивчення.

Об’єктом даного дослідження є підлітки, що мають прояви девіантної поведінки.

Предмет дослідження є стигматизація як соціальний взаємозв'язок спільноти та підлітків з девіантною поведінкою.

Метою дослідження є визначення механізмів стигматизації у процесі соціальної взаємодії з девіантною поведінкою підлітків. Для досягнення поставленої мети планується розглянути теоретичні аспекти поняття стигматизації, девіантної поведінки проаналізувати емпіричні дані, що підтверджують наявність її негативного впливу на підліткову поведінку.

Задля досягнення мети нашої роботи маємо розв’язати такі наукові *завдання* дослідження стигматизації як чинника девіантної поведінки підлітків, а саме:

- уточнити зміст основних понять: «стигматизація», «девіантна поведінка підлітка»;
- визначити етапи та проблематику історії соціологічного та соціогуманітарного дослідження стигматизації як чинника девіантної поведінки підлітків;
- обґрунтувати наукові принципи й методологічні підходи дослідження стигматизації як чинника девіантної поведінки підлітків;
- дослідити сутнісні характеристики девіантної поведінки підлітка;
- проаналізувати стигматизацію як феномену соціальної оцінки норми та девіації;
- з'ясувати особливості стигматизації як чинника девіантної поведінки підлітків в Україні;
- обґрунтувати метод емпіричного дослідження впливу стигматизації на девіантну поведінку підлітків;
- репрезентувати результати опитування щодо впливу стигматизації на девіантну поведінку підлітків;
- розробити рекомендації щодо профілактики та подолання негативного впливу стигматизації на формування девіантної поведінки підлітків.

Основною гіпотезою дипломної роботи є наукове припущення про те що стигматизація є механізмом дистанціювання соціуму від девіантної поведінки підлітків, як стереотипізований опір ескалації агресії у взаємодії в соціумі.

Альтернативною гіпотезою є наукове припущення про те, що стигматизація як соціокультурний феномен є механізмом регуляції та профілактики девіантної поведінки в соціумі та фільтром висхідної соціальної мобільності в ньому.

Допоміжними гіпотезами є наукові положення про те, що:

1. стигматизація є механізмом, що впливає на інтенсивність девіантної поведінки;

2. стигматизація є негативною стереотипізацією відносини в суспільстві, що обмежують гуманізацію освіти та виховання підлітків з девіантною поведінкою.

Структура роботи. Дана кваліфікаційна робота бакалавра складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаної літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТИГМАТИЗАЦІЇ ЯК ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1. Уточнення основних понять: «стигматизація», «девіантна поведінка підлітка»

Звертаючи увагу на історію походження терміну “стигма”, варто зазначити, що у древній Греції це було клеймо чи тавро на тілі злочинців або рабів, що демонструвало їх соціальну маргіналізацію та відокремлення від решти суспільства, також соціальну ізоляцію та позбавлення прав. У класичному розумінні терміну “стигма” за І. Гофманом, нею позначають спотворення соціальної ідентичності, яке відрізняє людину від загальноприйнятих норм і викликає негативне ставлення до неї через певні її особливі риси. При чому, варто звернути увагу, що маються на увазі не всі небажані риси, а лише ті, які не узгоджуються з нашим стереотипом щодо того, якою має бути людина певного типу [1, с. 3]. Отже, історичне формування та походження терміна “стигма” вказує на його початкову функцію соціального маркування, що має на меті виключення окремих індивідів із загального соціуму, а також стає механізмом соціального контролю, який визначає межі прийнятності в суспільстві, що базується на суб’єктивності сприйняття окремих індивідів або їхніх груп.

Виходячи із цього, можемо визначити, що безпосередньо стиматизацією є процес негативного виділення суспільством індивіда (або соціальної групи) за якоюсь ознакою з відповідним стереотипним набором соціальних реакцій на цього індивіда (або представників соціальної групи). Для стигматизації мають значення не стільки певні характеристики індивіда, скільки історично усталені в конкретному суспільстві забобони, ідеологеми, які засвоюються в процесі соціального розвитку людей і стають частиною їх світогляду. Тому теорія стигматизації оперує трьома основними поняттями: стигма, упередження, дискримінація. Упередження як позиція відображає готовність людей діяти

позитивним або негативним чином стосовно об’єкта упередження без дослідження того, чи наявні якісь підстави для такої поведінки. У процесі стигматизації трапляються й такі явища, як самостигматизація та рольове поглинання. Люди, яким суспільство схильне чіпляти певні ярлики, нерідко самі приймають нав’язаний стереотип свого становища. Внаслідок цього вони адаптуються до відведеної їм ролі (правопорушника, неслуха, невиправного тощо), стають залежними від впливу (або допомоги) інших, що призводить до соціального відчуження й посилення соціальної дезадаптації [2, с. 267].

Виходячи із цього ми розуміємо, що процес стигматизації є складним механізмом закріплення нерівності у суспільстві, яке базується на історично сформованих упередженнях та ідеологемах. В цьому процесі відбувається визначення відмінностей між соціальними групами, також підтримка структурної дискримінації, оскільки стигматизація впливає як на сприйняття індивіда суспільством, та на його самосприйняття. Самостигматизація та рольове поглинання свідчать про інтеграцію зовнішніх ярликів у внутрішню ідентичність особи, що ще більше підкріплює її соціальну дезадаптацію. Таким чином, стигматизація не лише змінює соціальний статус індивіда, а й може закріплювати його відчуження, сприяючи посиленню суспільних бар’єрів та певної маргіналізації.

Маємо зауважити, що соціологічне поняття “стигми” нерозривно пов'язане з процесом соціального контролю, нав’язуванням норм та їх наслідування і підтриманням домінуючого порядку. У цьому контексті девіантна поведінка підлітків часто є не об'єктивним порушенням, а результатом навішування ярликів. Тобто підлітки, які не відповідають соціальним очікуванням чи стереотипам, можуть автоматично потрапляти до групи “девіантів”. Це свідчить про важливість аналізу стигми, яка є не лише особистим досвідом, а й глибоко вкоріненим соціальним механізмом, що формує уявлення про нормальність і ненормальність.

Категорію підлітків у розгляді процесу стигматизації можемо розглядати як особливо вразливу категорію через те, що в цьому віці відбувається активне

формування особистості, самосприйняття та соціальної ідентичності. Будь-яке стигматизуюче маркування, накладене суспільством, може не лише вплинути на їхню самооцінку, а й визначити траєкторію подальшої соціалізації та розвитку особистості. Разом з тим ми розглядаємо не просто стигматизацію, а роль стигматизації у девіантній поведінці підлітків, тому звернемося до уточнення дефініції поняття "девіантна поведінка підлітків".

У законодавстві України визначення поняття "підліток" відсутнє в Законі тому Міністерство охорони здоров'я (МОЗ) пропонує проєкт, який його має впровадити. У Проєкті Закону України від МОЗ "Мета: підвищити увагу держави до дітей віком від 10 до 18 років шляхом введення в законодавство України терміну «підліток», а також вдосконалення порядку реалізації неповнолітніми прав у сфері охорони здоров'я" і чітко дається пропозиція внести у Закон України «Про охорону дитинства» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001 р., № 30, ст.142) наступні зміни, оскільки в ньому відсутнє визначення поняття підліток [30] : в 1) частину першу статті 1 після абзацу третього доповнити новим абзацом такого змісту: «дитина підліткового віку (підліток) – дитина у віці від 10 до 18 років» [31].

Міністерство охорони здоров'я пропонує наступні атрибуції у поняття "підліток" - це дитина у віці від 10 до 18 років. Вони збільшують поняття кордонів дитина, раніше воно було пов'язане з правовим визначенням громадянина та біологічними особливостями розвитку.

В українському законодавстві юридично дітей до 14 років називають малолітніми, а з 14 до 18 років - неповнолітніми. Після досягнення 18-річчя усі громадяни України автоматично стають дорослими. Через таку невизначеність ускладнюється реалізація державної політики щодо підлітків. У англомовних країнах більше відомий термін "тінейджер" як ті хто знаходяться у віці з 10 років.

20 листопада 1989 року світові лідери взяли на себе історичне зобов'язання щодо дітей у світі, прийнявши Конвенцію ООН про права дитини – міжнародну угоду про дитинство. За 1 статтею "Конвенцію ООН про права

дитини” дитина визначається для цілей забезпечення її прав: “Для цілей цієї Конвенції дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше”[29].

Тому підліток розглядається як дитина, але її віковий статус визначений діапазоном 10 - 18 років, тобто з підлітка виключена дитина до 10 років. У законодавців різних країн ведеться дискусія про повноліття, як отримання всіх прав людини, в Україні повні права людина отримає у віці 18 років і несе повну юридичну відповідальність.

У подальшому ми будемо спиратися на поняття “підлітка”, який наданий у проєкті МОЗ України - це дитина у віці від 10 до 18 років. Ця вікова категорія є важливою з соціологічної точки зору, оскільки охоплює період активного входження особи в систему соціальних відносин. Соціалізація в цьому віці супроводжується засвоєнням норм і очікувань, формуванням соціальної ролі та реакцією на соціальний контроль.

Девіантна поведінка (від лат. deviation — відхилення) — тип соціальної поведінки, який суперечить прийнятим у даному суспільстві правовим, моральним, соціальним нормам і стереотипам. Девіантна поведінка безпосередньо пов’язана з актом свідомого вибору порушувати чи не порушувати соціальну норму, що обмежує індивідуальну сваволю [28]. Для підлітків девіантна поведінка часто стає способом протесту, самовираження або спробою привернути увагу, особливо тоді, коли вони стикаються з нерозумінням, тиском або несправедливістю. Відхилення від норм у цьому віці не завжди є наслідком “поганого виховання” — за цим можуть стояти глибокі соціальні проблеми, як-от стигматизація, нерівність, нестабільність соціального оточення або брак підтримки з боку важливих соціальних інституцій.

Тому важливо розуміти підлітка не лише як особу певного віку, а як соціального актора, що знаходиться на межі між дитинством і дорослістю. Його статус проміжний: з одного боку, в нього ще немає повного набору прав, з іншого — суспільство вже висуває до нього вимоги. Це створює напругу, а іноді

— суперечливі очікування. Саме в таких умовах підліток особливо вразливий до впливів, які можуть підштовхнути його до девіантної поведінки — або навпаки, сприяти соціальному становленню за умови підтримки, довіри та доступу до ресурсів.

Якщо підліток стикається зі стійкою дискримінацією за будь-якими ознаками, це може призвести до його самоізоляції, девіантної поведінки або навіть внутрішньої згоди зі своєю «інакшістю», що лише посилює соціальне виключення. Процес стигматизації, а саме його наявність чи відсутність серед підлітків має визначальний вплив на майбутню інтеграцію чи виключення із суспільства.

Девіантна поведінка підлітків є однією з актуальних соціальних проблем, що привертає увагу дослідників у різних галузях науки – соціології, психології, кримінології та педагогіки. Розкриваючи сутність даного поняття можемо зазначити що девіантна поведінка підлітків - це соціальна активність дітей у віці 10-18 років, яка відхиляється від прийнятих соціальних норм, правил, цінностей соціальних груп, спільнот, інституцій з якими вона входить у відносини.

Підлітковий вік є критичним періодом формування особистості, коли індивід прагне самовираження та незалежності, але водночас є вразливим до зовнішніх впливів. У цей час відбувається активне формування особистості, її життєвих цінностей та орієнтирів, що визначає подальший життєвий шлях, тому девіантна поведінка у представників цієї вікової категорії може мати тривалі та критичні наслідки як для самого індивіда, так і для суспільства загалом. Вона впливає на соціальну адаптацію, професійне становлення та міжособистісні відносини, а у випадках відсутності належної корекції поведінки може призводити до закріплення антисоціального та протиправного способу життя.

У межах наукової галузі соціології різні науковці розкривали сутність понять, які є ключовими у даному дослідженні. За визначенням Ірвіна Гофмана у праці “Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity” (1963),

стигматизація – це процес, внаслідок якого індивід із дискредитованою ознакою стає об’єктом відчуження й певною мірою втрачає доступ до соціальної інтеграції. Девіантна поведінка, як сформулював Говард Беккер у “Outsiders: Studies In The Sociology Of Deviance” (1963) – це не об’єктивна характеристика вчинку, а результат застосування соціальних правил та маркування індивіда як “інакшого”. У контексті підліткового віку девіантна поведінка підлітка означає таку поведінку, яку суспільне оточення (батьки, школа, однолітки, правоохоронці) оцінює як порушення вікових або соціальних норм, що супроводжується процесом стигматизації. Точне визначення цих понять створює методологічну основу для розгляду стигматизації як чинника девіантності.

Отже, здійснивши уточнення понять у нашому дослідженні ми визначили, що стигматизація – це процес, внаслідок якого індивід із дискредитованою ознакою стає об’єктом відчуження й певною мірою втрачає доступ до соціальної інтеграції, як цілий соціальний механізм, який може здійснювати на людину критичний вплив, тобто змінювати її самооцінку, ставлення до себе, його поведінку. Теорія стигматизації оперує трьома основними поняттями: стигма, упередження, дискримінація. Наступним ключовим поняттям у нашому дослідженні стала девіантна поведінка (від лат. deviation — відхилення), яка представляє собою тип соціальної поведінки, який суперечить прийнятим у даному суспільстві правовим, моральним, соціальним нормам і стереотипам. Особливо це стосується підлітків, адже саме в цьому віці вони тільки починають формувати уявлення про себе і своє місце в суспільстві. Підлітками ми визначили дітей, що відносяться до вікової категорії від 10 до 18 років, тому девіантна поведінка підлітків представляє собою соціальну активність дітей цієї вікової категорії, яка відхиляється від прийнятих соціальних норм, правил, цінностей соціальних груп, спільнот, інституцій з якими вона входить у відносини. Підлітки є соціально вразливою групою, яка перебуває у фазі активного формування особистості, світогляду та моделей

поведінки. Саме тому процес стигматизації в цей період може мати найбільш відчутні наслідки — від зниження самооцінки до появи стійких форм девіантної поведінки. Варто зауважити, що не самі риси підлітка викликають негативну реакцію суспільства, а стереотипи й упередження, що вже закріпилися у соціальній свідомості. У результаті підліток або намагається опиратися цим уявленням, або приймає нав'язану йому роль, що лише поглиблює його відчуження. Таким чином, стигматизація виступає не просто реакцією на девіантну поведінку, а одним із чинників її виникнення. У подальших розділах дослідження ми зосередимо увагу саме на тому, як і чому цей соціальний механізм починає діяти, а також які наслідки має для підлітків у сучасному українському суспільстві.

1.2. Історія соціологічного та соціогуманітарного дослідження стигматизації як чинника девіантної поведінки підлітків

Девіантну поведінку, як наслідок впливу соціальних фактів почали розглядати ще наприкінці XIX – на початку XX ст. О.Конт, А.Кетле, Е. Дюркгейм, М. Вебер та деякі інші філософи-позитивісти й соціологи. Соціологічні теорії, які вони розглядали, виділяють соціальні фактори поведінкових відхилень і пояснюють девіантну поведінку в контексті суспільних процесів і норм, що виробляються суспільством. Вони підпорядковуються соціальним закономірностям, залежать від часу, структури суспільства та характеру суспільних відносин. Виходячи з такого розуміння, соціальні девіації можна прогнозувати і певною мірою керувати ними [5, с. 632]. Базуючись на цих знаннях, ми можемо припустити, що стигматизація також виступає чинником, який безпосередньо впливає на девіації, зокрема у підлітків, адже стигматизація також відноситься до соціальних факторів, які стосуються суспільних норм, і впливають на поведінку.

Розглядаючи теорію стигматизації можемо зазначити, що вона має свої витоки ще у XX столітті та була надалі обґрунтована завдяки науковим здобуткам американських вчених, зокрема Ф. Танненбаумом, Г. Беккером, Е.

Лемертом. Важливою передумовою для виникнення теорії стигматизації стали міркування, висловлені Френком Танненбаумом у його класичній праці. Він критично осмислює традиційну кримінологічну парадигму, яка розділяє людей на «нормальних» та «злочинних» на основі припущення про їхню принципову моральну та соціальну відмінність. Зокрема, Танненбаум зазначає, що видовою характеристикою всіх кримінологічних дискусій було припущення, що існує якісна різниця між природою злочинця та природою незлочинця. [19, с. 11]. Це положення безпосередньо вказує на перші концептуальні засади соціального конструювання девіантності, коли статус девіанта надається не стільки за сам вчинок, скільки за уявленням суспільства про саму людину. У цілому, ідеї Танненбаума започатковують основну тезу теорії стигматизації, у якій йдеться про те, що девіантність не є об'єктивною властивістю дії, а формується у процесі соціального визначення та реагування. Це обґрунтовує думку, що соціальні оцінки та реакції здатні трансформувати особисту ідентичність людини, спричиняючи закріпленню девіантної поведінки.

Одним із перших етапів у розвитку наукового знання щодо девіацій стають вчення французького соціолога - Еміля Дюркгейма. Його вважають основоположником соціології девіантної поведінки. Він мав значний вплив на дослідження взаємин між індивідом і суспільством. Одним із принципів пояснення людської поведінки та виникнення соціальних інститутів, зокрема релігії, Дюркгейм вважав наявність «колективних уявлень». На його думку, соціальне життя базується на уявленнях, які мають наділндивідуальний характер. Ці колективні уявлення відрізняються від індивідуальних тим, що вони формуються і закріплюються в суспільстві, справляючи вплив на розвиток релігії, моралі, права, звичаїв, політичних інститутів, освіти та інших сфер колективного життя [5, с. 376-377]. Тобто, ми розуміємо, що колективні уявлення формують спільні соціальні норми та цінності, які визначають допустимі межі поведінки людини в конкретному суспільному контексті. З огляду на цей науковий підхід у вивченні девіацій, ми розглядаємо стигматизацію як соціальний процес, що виникає з "колективних уявлень"

суспільства. Якщо девіантна поведінка, за Дюркгеймом, є продуктом соціальних норм і очікувань, то стигма — це механізм, за допомогою якого суспільство маркує відхилення як негативне явище. Колективні уявлення, які легітимізують соціальні норми, водночас породжують негативне сприйняття осіб, що не відповідають цим уявленням. В історичному контексті розвитку науки цей підхід допомагає простежити витоки взаємозв'язку між стигматизацією та девіантною поведінкою, виявляючи соціальні механізми, що лежать в основі маркування та виключення.

Ще в працях представників першого покоління Чиказької соціологічної школи закладалися уявлення про суспільні "знаки", що надалі отримають свій розвиток в утворенні теорії стигматизації й навішування ярликів . Так на початку 20-го століття Роберт Парк і Ернест Берджесс у спільній праці наголошували, що способи дії, до яких суспільство настільки прив'язане, щоб нав'язати їх своїм членам, самі по собі марковані виразним знаком, який викликає повагу [21, с. 35]. Вони пояснювали, що сила цього знаку походить не з індивідуального досвіду, а з "голосу усіх", який підсилює значення норм через спільну увагу та взаємне підтвердження в групі.

Також втори вказують, що саме насильство, з яким суспільство реагує через осуд чи матеріальне придушення на кожен прояв інакомислення, сприяє зміцненню його імперії, демонструючи спільну переконаність через цей сплеск рішучості» [21, с. 35]. Це означає, що з цієї точки зору негативні маркери виконують подвійний функціонал. Вони і відокремлюють тих, хто інакше мислить, і одночасно зміцнюють внутрішню згуртованість групи.

На основі цих засадах формується висновок, що суспільні знаки не лише вказують на відхилення від норми, а через колективне підсилення і санкції створюють у індивіда відчуття належності до групи так званих "нормальних" або "девіантів". Розглянутий ними підхід пізніше став основою для подальшого розвитку теорії стигматизації. Так у працях Говарда Беккера "Outsiders: Studies In The Sociology Of Deviance" та Ірвіна Гофмана "Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity", обидві із яких опублікували у 1963 році, ці ідеї

розгортаються в системну модель, котра пояснює, як ярлики, які накладені суспільством, можуть спонукати підлітків прийняти девіантну роль.

Підбиваючи підсумки, маємо зазначити, що спадщина Парка і Берджес полягає у визнанні, що соціальні норми закріплюються через символічні маркери та санкції. Цей підхід став підґрунтям для подальших досліджень їх колег процесу стигматизації, зокрема в контексті підліткової девіантності. Коли негативний ярлик накладається на молодого індивіда, він не лише втрачає суспільний престиж, а й починає сприймати себе через призму цього ярлика, що часто веде до прийняття індивідом девіантної поведінки як частини власної ідентичності.

Детальне вивчення стигми як результату навішування на індивіда певних ярликів, що формують його соціальну ідентичність, у науковому просторі здійснив Ірвінг Гофман. Завдяки його праці “Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity”, яку він опублікував у 1963 році, поняття “стигма” було вперше системно розроблене саме як соціологічна концепція, що пояснює механізми соціального виключення, маркування “інших” та вплив цього процесу на ідентичність і поведінку індивіда.

У своїй концепції Гофман розглядає стигму як соціальний феномен, який утворюється в результаті взаємодії між “нормальними” членами суспільства та тими, кого вони розглядають як осіб із відхиленнями від норми. За його визначенням, стигма — це не просто негативна характеристика, а цілий комплекс уявлень, що трансформує сприйняття особи в очах оточення. Вона може базуватись як на фізичних чи поведінкових особливостях, так і на соціальному статусі, етнічному походженні, вподобаннях або навіть минулому досвіді людини [1, с. 4]. З такого теоретичного огляду стигма виступає не як чинник девіації, а як її маркер у соціумі.

І. Гофман наголошує, що процес стигматизації тісно пов’язаний із механізмами соціального контролю та нормативності. Індивід, на якого накладено стигму, певною мірою втрачає доступ до суспільних ресурсів і можливостей, що, своєю чергою, сприяє його фрустрації, ізоляції, відчуженню

та формуванню девіантної поведінки як адаптивної реакції. Завдяки такому масштабному розгляду цього явища та поняття його праця заклала основи для подальших міждисциплінарних досліджень, у межах яких стигма розглядається не лише як соціальна мітка, а як чинник, що безпосередньо впливає на індивідів та суспільство в цілому.

Упродовж двох десятиліть після публікації фундаментальної праці Ірвіна Гофмана науковий інтерес до проблематики стигматизації значно зріс. Його концепція стала основою для численних досліджень, у яких здійснювалося як її теоретичне розширення, так і критичне переосмислення. Зокрема, Джо Фелан та Брюс Лінк у спільній роботі «Концептуалізація стигми» запропонували розгорнуте трактування феномену стигми, визначивши механізми її виникнення у соціальному контексті у контексті соціологічних знань . Вони розвинули ідею Гофмана про стигму як зв’язок між “атрибутом” і “стереотипом”, конкретизуючи складові цього процесу.

Фелан та Лінк представили модель стигматизації як послідовність взаємозалежних елементів. Щоб відбулось формування повноцінного феномену стигми у процесі мають бути присутні усі чотири визначених елементи. Насамперед, у суспільстві фіксуються і позначаються людські відмінності. Далі — культурні норми і домінантні уявлення приписують цим відмінностям негативні значення, формуючи стереотипи. Потім на основі цих стереотипів осіб поділяють на групи — “своїх” і “чужих”, створюючи соціальні бар’єри.

Наступним етапом, тобто завершальним, виступає втрата позначеними індивідами соціального статусу, що супроводжується дискримінаційними практиками та нерівними можливостями. Водночас автори підкреслюють, що усі перелічені процеси набувають реальної сили лише за умов існування структурної нерівності, тобто доступу до соціальної, політичної або економічної влади, яка і дозволяє легітимізувати, закріпити та відтворити стигматизуючі дії.

Тобто, на думку Фелана та Лінка, поняття “стигма” набуває аналітичної ваги тільки тоді, коли у певному соціальному середовищі одночасно функціонують процеси маркування, стереотипізації, відокремлення, знецінення та дискримінації, а також присутній інструмент владного впливу, що забезпечує реалізацію цих процесів [4, с. 366-367] . Отже, наукова цінність такого підходу полягає в тому, що він дозволяє відмовитися від спрощених трактувань стигми як лише індивідуального або міжособистісного явища. Натомість стигматизація з такої точки зору постає як інституціоналізований механізм соціального контролю, котрий базується на культурно обумовленому означенні відмінностей, які за допомогою стереотипізації набувають негативного соціального значення. Своєю чергою, ці процеси призводять до ієрархізації суспільства, поділу на “прийнятних” і “виключених”, що супроводжується дискримінаційними практиками.

Можемо зазначити, що дослідження Фелан і Лінка розширюють розуміння стигми як соціального явища, яке виникає лише за умови поєднання маркування, стереотипізації, розділення, дискримінації та контексту влади, що забезпечує можливість реалізації цих процесів. Такий підхід вимагає інтегрованого аналізу не лише поведінкових проявів, а й структурних умов, що дозволяють стигмі існувати і відтворюватися.

У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. тему девіантної поведінки продовжували розвивати через призму міждисциплінарних досліджень. Також у цей період вчені почали більше звертати увагу саме на соціальну групу підлітків у контексті вивчення чинників девіантної поведінки і стигматизації як одного із них. Чимало уваги у контексті впливу на поведінку отримали також такі чинники як соціальні медіа, гендерні й культурні чинники, роль юридичних та освітніх інституцій.

Значну увагу проблемі девіантної поведінки підлітків в Україні приділяють українські дослідники, зокрема ті, хто працює в галузі соціальної педагогіки. Так, у підручнику “Соціальна педагогіка” під редакцією О. Безпалько, І. Звєрєвої та Т. Веретенко [25], автори розглядають особливості

соціально-педагогічної підтримки дітей і молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах. Значна увага в роботі приділена формуванню соціальної компетентності підлітків, профілактиці девіацій через діяльність соціального педагога у школі, а також роботі з маргіналізованими групами, до яких часто зараховують і підлітків з ознаками девіантної поведінки.

Окремо варто згадати працю Ю. Козубовського та Л. Шелевер "Профілактика девіантної поведінки молодших школярів"[26], яка має прикладне значення в контексті раннього втручання. Автори наголошують на важливості формування у дітей початкових класів позитивного соціального досвіду як основи майбутньої поведінки. Вони також розглядають основні причини відхилень у поведінці молодших школярів, серед яких виокремлюють сімейні проблеми, нестачу уваги та педагогічну занедбаність. Праця має чітку практичну спрямованість і містить рекомендації для вчителів, соціальних педагогів та психологів, що працюють у школах. Їхні здобутки мають значення й для соціологічного виміру вивчення цієї проблематики, адже вони дозволяють простежити, як інституційні контексти, зокрема школа, правові норми й публічні наративи створюють і закріплюють уявлення про девіацію як соціальне відхилення. У цьому контексті стигматизація розглядається як соціальний конструкт, що виникає через систему норм, очікувань і стереотипів, відтворюваних у щоденній взаємодії та закріплених у формальних і неформальних структурах контролю. Зокрема, О. Бєлих у своєму дослідженні наголошує на необхідності профілактичної дестигматизації неповнолітніх: вона описує етапи дестигматизаційної роботи з підлітками та показує ефективність методів нейтралізації негативного ярлика. Вона демонструє профілактику стигматизації як фактор попередження девіантної поведінки підлітків. Це особливий вид соціальної практики, який забезпечує таку трансформацію суспільних відносин, у результаті якої ліквідуються, нейтралізуються та блокуються причини й умови, що сприяють девіантній поведінці неповнолітніх [2, с. 271-272]. Отже, стигматизація в підлітковому віці є не лише наслідком девіантної поведінки, а й її потенційним джерелом, а дестигматизація —

важливий компонент соціальної профілактики, спрямованої на зменшення відхилень через зміну соціальних механізмів маркування.

Підбиваючи підсумки, можемо зазначити, що історія вивчення стигматизації як чинника девіантної поведінки підлітків загалом розвивалась у контексті становлення соціології. Перші наукові уявлення, про соціальні відхилення, підкріплені конкретними науковими працями, сформувались завдяки роботам класиків соціології - О. Конта, Е. Дюркгейма та М. Вебера, які розглядали девіації як продукт соціальних норм і структур. У межах цієї парадигми стигматизація постає як чинник, що діє через суспільні уявлення про норми й відхилення. Колективні уявлення, які визначають соціальну прийнятність, водночас створюють "механізми виключення", що формують ґрунт для маркування осіб як девіантних.

Першим етапом генези дослідження нашої теми є визначення соціальної поведінки, яка відхиляється від норми. Цей етап пов'язаний з іменами засновника соціології позитивіста О.Конта та фундаторів французької соціології Е. Дюркгейма, особливо його концепції аномії, Макса Вебера, який визначив концепцію "соціальної дії", та аналітичний зразки - "ідеальні типи", що надалі вплинуло на розгляд соціальної поведінки, яка відмінна від основних соціальних типів, що позитивно схвалюються у суспільстві.

Другий значний етап формування дослідження аутсайдерів - девіантної поведінки є роботи представників перших поколінь чиказької соціологічної школи Р. Парка, У. Томаса і Ф. Знанецького (які вперше у своїй фундаментальній праці взяли глибинне біографічне інтерв'ю підлітка з девіантною поведінкою), цю традицію впроваджували майже всі представники Чиказької школи, - Е. Берджес та інші. Але Ефект кристалізації дослідження деліквентної поведінки у соціології мала робота "The Jack-Roller: A Delinquent Boy's Own Story" (1930) *Кліффорда Шоу.* «Джек Роллер» включає «Стенлі» та його кар'єру у сфері правопорушень (хоча Шоу також досліджував у своєму дослідженні інших правопорушників) [12]. Стенлі було 14, коли Шоу вперше зустрів його. Він кілька разів перебував під вартою в поліції за прогули школи,

крадіжки в магазинах та кишенькові крадіжки після нещасного дитинства, в якому його виховувала мачуха (яку він не любив) у бідному Чиказькому районі. Цікаво, що через десятиліття Шоу зав'язала близькі відносини зі Стенлі, і в феміністських дослідженнях є відлуння цього. Останній сказав через багато років, що «Шоу були моїми справжніми батьками»[32].

Після цих досліджень "деліквентна поведінка" набула своє місце у дослідження кримінології та соціології права.

Третім етапом осмислення нашої теми є роботи 70-80 х рр., які пов'язані з представником чиказької школи Ірвінгом Гофманом.

Значну роль у формуванні наукового бачення стигми відіграв Ірвінг Гофман. Він першим детально у праці "Стигма: Нотатки про управління зіпсованою ідентичністю" показав, що стигма є не лише індивідуальною рисою, а результатом соціальної взаємодії, що базується на стереотипах. Гофман підкреслив, що стигматизовані особи зазнають втрати соціального статусу, що сприяє ізоляції, і, як наслідок ми розуміємо, що посилює ймовірність девіантної поведінки як форми адаптації до відчуження. Таких підхід стає основою для міждисциплінарних підходів до вивчення взаємозв'язку між стигматизацією та соціальним контролем.

Четвертим етапом є етап впровадження проблематики девіантної поведінки та стигматизації у соціально-поведінкові науки- психологію та соціальну педагогіку.

Подальший розвиток теорії здійснювали багато дослідників, зокрема Дж. К. Фелан і Б. Г. Лінк, які показали, що стигматизація виникає за наявності конкретних умов. Серед головних із них: позначення, стереотипізація, розмежування, дискримінація й влада. Такий підхід демонструє, що стигма є не просто негативним ярликом, а інституціоналізованим механізмом, що підтримує соціальну ієрархію. Вона не тільки відображає соціальні відмінності, а й активно формує та підтримує нерівність через обмеження доступу до ресурсів і можливостей.

У сучасних дослідженнях стигматизація підлітків розглядається як один з ключових факторів формування девіацій. Особливу увагу приділяють ролі школи, родини, що є соціальними інститутами, а також медіа та культурним стереотипам. В Україні ця проблематика відображена в працях О. Безпалько, І. Звєрєвої, Н. Перешеїної та інших, які вивчають механізми соціалізації та формування марок відхилення.

Сьогодні у вітчизняній науці відбувається активне вивчення та розвиток соціології медіації та кримінології. Професор, доктор філософських наук - Лепський Максим Анатолійович у своїй праці “Соціологія агресії” 2021 формує методологічну основу для соціологічного вивчення агресії, яка є центральною як для деструктивних, так і для конструктивних соціальних зв’язків, стосунків і взаємодій [37]. Вивчення агресії є критично важливим для подальшого осмислення усіх аспектів девіації, адже агресія є одним із найбільш поширених проявів девіантної поведінки. Також Максим Анатолійович зробив вагомий методологічний внесок у подальше вивчення девіантної поведінки завдяки розробці біографічного методу, що описаний у його праці “Біографічне дослідження у кейсах дослідників (з практики студій соціологів, медіаторів та кримінологів, істориків, політологів, міжнародників)”[38]. Розроблений біографічний метод для дослідження життєвих історій особистостей може ефективно використовуватись для виявлення закономірностей у розвитку девіацій, зокрема під впливом стигматизації. У монографії про біографічні дослідження Лепський М. А. ілюструє, як через аналіз життєвого шляху можна побачити, де саме в біографії людини з’являються перші ознаки соціального відчуження, втрати довіри до суспільства, емоційної ізоляції — а отже, і потенційної девіантності.

У соціології молоді питання делінквентної поведінки своїм теоретичним підґрунтям зобов’язані монографії І. Рущепка “Соціологія злочинності”, де автор ще в 2001 році детально аналізує соціальні причини та структуру правопорушень, зокрема серед молоді [36]. Варто звернути увагу, що Харківська соціологічна школа О. Якуби розвивала подальші ідеї, що

стосувались підліткової поведінки та девіацій, інтегруючи теоретичні засади злочинності в ширший контекст соціальної структури та культурних норм. У 2017 році Л. Сокурянська у статті “Молодь у суспільстві нерівних: можливості та ризики самореалізації” звертається до емпіричного вивчення того, як соціальна нерівність (бар’єри в освіті, працевлаштуванні, доступі до ресурсів) стимулює частину молоді обирати девіантні стратегії поведінки [35].

Профілактика стигматизації підлітків, за висновками українських дослідників, є ефективним засобом запобігання девіантній поведінці. Робота зі зменшення соціального маркування дозволяє нейтралізувати ризики девіації ще на етапі формування соціальної ідентичності. Таким чином, стигматизація постає не лише наслідком відхилення, а й соціальним механізмом, що здатен його провокувати.

Попри значну кількість праць, присвячених вивченню девіантної поведінки та явища стигматизації, проблема стигматизації як окремого й самостійного чинника девіантної поведінки підлітків залишається недостатньо розкритою в соціологічному вимірі. Особливо це стосується аналізу взаємодії між інституціональними механізмами соціального контролю, культурними стереотипами та індивідуальним досвідом стигматизації, який переживає підліток. Такий аспект потребує подальшого наукового осмислення, поглибленого емпіричного вивчення та системного аналізу.

1.3. Наукові принципи й методологічні підходи дослідження стигматизації як чинника девіантної поведінки підлітків

Після визначення та уточнення основних понять, як предметного поля нашого дослідження та основних етапів становлення нашої теми, невирішена проблема, якої ставить перед нами цікавий науковий виклик, ми маємо зробити науковий дизайн нашого дослідження. Спочатку визначимо основні принципи, як пізнанні закономірності, що покладені в основу практичної діяльності (визначення професора В. Воловика). Після цього ми визначимо основний фокус методологічного зору - підходи, які спрямовані на розв’язання наших

наукових завдань і потім перейдемо до емпіричного дослідження і його методичної частини.

У процесі наукового аналізу стигматизації як чинника девіантної поведінки підлітків особливої ваги набуває дотримання базових принципів соціологічного дослідження. Ці принципи забезпечують не лише методологічну точність, а й етичну обґрунтованість результатів. Соціальні явища, пов’язані з процесами навішування ярликів, відторгнення чи ізоляції окремих категорій молоді, потребують уважного, неупередженого та багатоаспектного підходу. У цьому контексті принципи об'єктивності, історизму, загального розвитку та ціннісного підходу є методологічними орієнтирами, що дозволяють зберегти наукову якість дослідження.

Дотримання принципу об’єктивності передбачає усвідомлену відмову дослідника від власних упереджених оцінних суджень або побутових стереотипів. Стигматизація не може бути пояснена лише через поведінку самого підлітка — необхідно враховувати контекст, у якому діє система соціального контролю. Принцип об’єктивності у нас розкривається через системний та феноменологічний підходи, оскільки спрямований на дослідження соціальної реальності підлітків і об’єктивних проявів девіантної поведінки. Принцип історизму визначає аналіз того, як змінювалось сприйняття девіантної поведінки, її дослідження і осмислення, й практик стигматизації в різні епохи. В нашій роботі це представлено генетичним підходом дослідження етапів осмислення теми нашого дослідження, що здійснено у параграфі 1.2. Адже норми, що в одному суспільстві викликали осуд, в іншому могли бути соціально прийнятними, що вказує на змінну природу соціального ярлика.

Принцип загального розвитку дозволяє розглядати поведінку підлітків у контексті їхнього соціального становлення, що не є завершеним процесом. Девіантність і стигматизація у підлітковому віці можуть бути як реакцією на порушення соціалізації, так і етапом у формуванні ідентичності. Це принцип розглядає цілісність системного підходу і соціальної інтеракції, де поведінка розглядається як цілісність і взаємопов’язаність розвитку особистості підлітка

її соціальних комунікацій в референтних соціальних групах і соціального середовища соціальних інституцій, спільнот і великих соціальних груп.

Особливої уваги заслуговує ціннісний підхід, який формує етичні межі дослідження. У межах цього підходу своє місце знаходить антидискримінаційність, дотримання прав людини та гуманістичне ставлення до об'єкта дослідження. Це не лише етична вимога, а й гарантія соціальної відповідальності науки. Тому процес стигматизації розглядається саме з фокусу формування ціннісних соціальних відносин в суспільстві та спільнотах. Цей принцип розкривається у методології соціального конструктивізму, про який йдеться нижче.

Застосування згаданих принципів створює підґрунтя для глибокого й соціально чутливого осмислення процесу стигматизації, дозволяє уникнути спрощених або однобоких інтерпретацій та сприяє формуванню висновків, релевантних до реального досвіду підлітків у сучасному соціумі.

У нашому дослідженні вагоме значення має звернення до наукових підходів, які сформували основу для соціологічного осмислення стигматизації як чинника формування девіантної поведінки підлітків. Формування цих підходів відбувалося поетапно, і кожен з них репрезентував нову парадигму бачення взаємозв’язку між індивідом і суспільством, девіацією й контролем, а також соціальними механізмами стигматизації.

Першим концептуальним підходом, що вплинув на становлення тематики стигматизації, був символічний інтеракціонізм, витоки якого пов’язані з Чиказькою соціологічною школою, започаткованою у перші десятиріччя XX століття. Засновник символічного інтеракціонізму - Джордж Герберт Мід у своїй концепції, окресленій у праці “Mind, Self, and Society” (1934) підкреслив, що індивід формує себе лише через соціальні взаємодії, в яких відбувається обмін символами й інтерпретаціями. Він зазначає, що особливий характер людського соціального середовища зумовлений особливим характером людської соціальної активності [24, с. 145], під якою він розуміє комунікацію між індивідами. Саме в цій комунікації виникає значення дії, коли на неї реагує

інший учасник взаємодії. Мід підкреслює, що саме відповідь іншого виводить дію із суто індивідуального акту й надає їй соціального значення. Те, що робить жест чимось більшим, ніж просто ранньою фазою індивідуального акту, – це реакція іншого організму. Така реакція і є його значенням або надає йому значення [24, с. 145]. Отже, значення поведінки не є внутрішнім, воно формується виключно в соціальному контексті. Ці положення безпосередньо підтверджують тезу про те, що індивід і смисл його дій виникають лише у процесі інтерпретацій з боку інших членів суспільства. Саме в межах цього підходу було закладено основи навішування ярликів як соціального процесу.

Говард Беккер, представник другої хвилі інтеракціоністів, у роботі "Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance" (1963) сформулював положення про девіацію як не властивість дії, а наслідок визначення її іншими. Відповідно до класичного підходу, який він впровадив, девіація не є властивістю самого вчинку, а радше результатом процесу соціального маркування, в якому домінантна соціальна група навішує ярлик "девіантності" на характеристику, поведінку особи або групи осіб. У даному випадку стигматизація постає як форма вторинної девіації, що закріплює маргінальний статус індивіда [6]. Таким чином, соціальна реакція на відхилення може стати вирішальним фактором для формування девіантної ідентичності.

Також окремо відзначимо, що Говард Беккер поділив девіацію на первинну та вторинну. Первинна девіація проявляється у випадкових або незначних відхиленнях від норм, котрі не супроводжуються стійкими соціальними наслідками. На відміну від неї, вторинна девіація формується тоді, коли суспільство навішує на індивіда ярлик "девіанта", і тоді сам індивід починає сприймати себе відповідно до цього ярлика [6]. Тобто, стигматизація, згідно з Беккером, відіграє вирішальну роль у цьому переході. Після отримання статусу того, хто відхиляється від норми, особа стикається з обмеженнями у доступі до легітимних соціальних ролей, що підштовхує її до подальшої ізоляції та закріплення девіантної ідентичності.

Ірвінг Гофман також один із ключових представників символічного інтеракціонізму. У його праці “Стигма: нотатки щодо управління зіпсованою ідентичністю», яка була опублікована у 1963 році, він наголошував на тому, що стигматизація виникає внаслідок соціальної взаємодії, у якій особа сприймається як така, що не відповідає домінантним соціальним нормам або очікуванням. Цей процес створює символічні, умовні межі між “нормальними” та “відхиленими” від суспільної норми, при цьому відбувається формування основи для соціального виключення. Зауважимо, що Гофман розглядав стигму як потужний соціальний механізм, який змінює не лише зовнішнє ставлення до індивіда, а також і його внутрішню ідентичність, самосприйняття, що особливо значуще в контексті підліткового віку, коли активно відбувається процес ідентифікації.

Другим важливим етапом стало формування соціального конструктивізму, який систематизував розуміння соціальної реальності як продукту комунікативних практик та владних дискурсів. Ключову роль відіграє праця Пітера Л. Бергера та Томаса Лукмана “The Social Construction of Reality” (1966), де автори наголошують, що всі соціальні феномени, включаючи стигму та девіантність, конструюються через інституціоналізацію значень, що підтримуються мовою, ритуалами та символами. Ми це розуміємо завдяки тому, що автори підкреслюють, що індивід не має прямого доступу до власного “я” — усвідомлення себе виникає лише через рефлексію, яка, у свою чергу, часто провокується ставленням до нього з боку інших. Як зазначають дослідники :“Те, ким є інший, постійно доступне мені... Натомість, щоб зрозуміти, ким є я, потрібно зупинити безперервність досвіду та навмисно звернути увагу на себе. Така рефлексія зазвичай спричинена ставленням іншого — це типова "дзеркальна" реакція [25, с. 44-45]”. Крім того, автори наголошують на динамічному й змінному характері соціальної взаємодії. У взаємодії обличчям до обличчя важко підтримувати стійкі стереотипи, адже їх постійно модифікує тонкий обмін суб’єктивними смислами. Це положення відкриває можливості для переосмислення стигматизуючих уявлень у нових

умовах комунікації. Таким чином, стигма може розглядатись не як щось вроджене або незмінне, а як результат соціального конструкту, що формується через сприйняття, взаємодію та символічну інтерпретацію, і, відповідно, може бути переглянутий. Також використовуючи їх підхід можемо визначати стигматизацію як результат соціальної побудови реальності, де категорії “норма” і “відхилення” є продуктами інституціоналізованих значень, сформованих у процесі комунікації та інтерпретації соціального досвіду. З огляду через дану призму, такі соціальні інститути як школа, сім’я, медіа можуть виступати виробниками й ретрансляторами стигматизуючих дискурсів, які мають значний вплив на формування у підлітків уявлень про себе й інших. Таким чином, девіація постає як соціальний конструкт, обумовлений контекстом влади, моралі та інтерпретацій.

Третім підходом, у хронологічній лінії методологічного розвитку тематики, є генетичний підхід, який використовується для реконструкції процесу формування знання про стигматизацію в соціології. Цей підхід передбачає аналіз послідовності змін у теоретичних уявленнях про девіантність, починаючи від ранніх біологічних і психіатричних моделей до сучасних соціальних концепцій. Генетичний підхід дозволяє не лише відтворити логіку розвитку соціологічної думки, а й виявити ті етапи, коли концепт стигматизації трансформувався з вторинного пояснення девіації у центральну категорію критичного аналізу соціального контролю. Такий підхід, ґрунтуючись на роботах істориків соціології зокрема, Рея Пірса та Джорджа Рітцера, підкреслює динамічність соціального знання та зміну акцентів із патологізації на соціальну відповідальність інституцій.

Таким чином, розвиток підходів — від символічного інтеракціонізму через конструктивізм до генетичного аналізу — відображає поступову еволюцію соціологічного осмислення стигматизації як складного соціального процесу. Розглянувши стигматизацію через призму кількох соціологічних теорій, можемо стверджувати, що символічний інтеракціонізм та соціальний конструктивізм надають ефективну методологічну рамку для аналізу

стигматизації як соціального явища, котре тісно пов'язане з процесами соціального контролю, ідентифікації та формування девіантної поведінки. Розглянуті підходи дозволяють перейти до розгляду девіації як результату соціального процесу, що має глибоке культурне й інституційне підґрунтя у суспільстві , виявляючи її причини та механізми утворення.

У дослідженні стигматизації як чинника девіантної поведінки підлітків вагоме значення мають соціологічні теорії середнього рівня, які були науково обґрунтовані Робертом К. Мертоном у праці “Social Theory and Social Structure” (1949). Вони дозволяють аналізувати соціальні явища на проміжному рівні — між абстрактною теорією і конкретним емпіричним досвідом. У межах даного дослідження особливу наукову цінність становлять соціологія молоді та соціологія права, які забезпечують міждисциплінарний підхід до аналізу взаємозв’язку стигматизації й девіантної поведінки підлітків.

Соціологія молоді досліджує вплив соціального середовища на процеси ідентифікації та соціальної адаптації підлітків. У цьому віці девіантна поведінка часто є відповіддю на символічне виключення або відчуття нерівноправності. У розгляді через цю призму девіантність постає як форма символічного опору. Стигматизація у цьому контексті не лише маркує індивіда, а й відтворює соціальні ієрархії в молодіжному середовищі.

Соціологія права дозволяє розглядати стигму як інституційну практику, що закріплюється через застосування норм. Як зазначав Дональд Блек у праці “The Behavior of Law” (1976), право діє нерівномірно, що створює ризики посилення маргіналізації певних груп, зокрема підлітків із соціально вразливих категорій. Такий підхід дає змогу виявити, як формальні механізми контролю можуть сприяти закріпленню девіантного статусу через соціальне таврування.

Таким чином, галузеві соціології забезпечують аналітичну рамку для комплексного дослідження стигматизації, дозволяючи враховувати як вікову специфіку, так і інституційні чинники формування девіантної поведінки.

У межах дослідження теми «Стигматизація як чинник девіантної поведінки підлітків» доцільним є застосування саме якісного підходу, оскільки

він дає змогу дослідити не стільки формальні ознаки соціального явища, скільки конкретику соціальних відносин, суб'єктивні смисли, мотивації, інтерпретації та особисті оцінки. На відміну від масових опитувань, що перевіряють вже сформульовані теоретичні моделі і дають змогу простежити лише ступінь прояву явища чи стан соціального процесу, якісні методи фокусуються на внутрішній логіці переживання індивідом соціального досвіду, зокрема досвіду стигматизації.

Для якісних методів дослідження, серед яких є фокус-групи, спостереження, експеримент та інші, характерним є вивчення глибинної інформації щодо явищ, соціальних зв'язків, що нас і цікавить. Найбільш відповідним до цілей даного дослідження є саме напівструктуроване глибинне інтерв'ю, бо цей метод забезпечує необхідний рівень гнучкості у спілкуванні з респондентом, дозволяє зберегти тематичну спрямованість розмови, водночас залишаючи простір для виявлення індивідуально значущих аспектів досвіду. У випадку аналізу впливу стигматизації на підлітків важливо не лише з'ясувати факт наявності соціального маркування, а й зрозуміти, як воно було пережите, які зміни відбулося у самосприйнятті, мотивації, стилі поведінки.

Напівструктуроване глибинне інтерв'ю дозволяє зосередитись саме на суб'єктивному рівні — на тому, як підлітки самі пояснюють і переживають ситуації соціального виключення, навішування ярликів, негативних оцінок. Це створює можливість реконструювати соціальний контекст, у якому формується відповідь на стигму: у вигляді протесту, відчуження, адаптації або компенсації. Таким чином, обраний метод найповніше розкриває внутрішні механізми впливу стигматизації на формування девіантної поведінки.

Отже, надалі у межах цього дослідження ми будемо розглядати стигматизацію та девіантну поведінку таким чином: стигматизація - процес соціального маркування індивіда, що має наслідком його символічне виключення з повноцінної участі в соціальних практиках. Девіантна поведінка – вчинки, діяльність людей, соціальних груп, які не відповідають визнаним у

даному суспільстві нормам, шаблонам і стандартам поведінки [27, с. 70]. Вона може виступати і усвідомленим актом опору, і результатом емоційної нестабільності або дезадаптації в умовах значущого соціального оточення.

Ми розглядаємо, що у дослідженні соціальної активності люди ведуть себе несвідомо, те, що ми позначаємо поняттям поведінка, яка буває біологічної інстинктивною і соціокультурною - поведінкою, яка позначає стереотипи, культурні норми і цінності, що проявляються в автоматичній несвідомій соціальній активності. Протилежним поведінці є діяльність - усвідомлена і цілеорієнтована. Коли ми визначаємо девіантну поведінку - то це соціальна (спрямована на інших людей і на себе) автоматична несвідома активність, яка відхиляється від встановлених соціальною, групою, спільнотою, інституцією норм, правил, цінностей. Відносно підлітків у нас є визначеним актор цієї поведінки це дитина 10-18 років. Тому ми можемо надати таке визначення Девіантна поведінка підлітків - це соціальна активність дітей у віці 10-18 років, яка відхиляється від прийнятих соціальних норм, правил, цінностей соціальних груп, спільнот, інституцій з якими вона входить у відносини.

Етапами осмислення теми “Стигматизація як чинник девіантної поведінки підлітків” ми визначили послідовні кроки від теоретичного визначення до емпіричного аналізу. Першим етапом було уточнення ключових понять – “стигматизація”, “девіантна поведінка”, “підлітковий вік”, що дозволило окреслити межі дослідження та його предметне поле.

Другим етапом стало обґрунтування методологічних засад: принципів об'єктивності, історизму, ціннісного підходу та підходів символічного інтеракціонізму, соціального конструктивізму і генетичного аналізу. Це забезпечило наукову цілісність і глибину інтерпретацій.

Третім етапом було обрано залучення галузевих соціологій – молоді й права, що дозволило врахувати як вікову специфіку, так і інституційні чинники впливу на формування девіантної поведінки. Завершальним етапом було формування якісної дослідницької стратегії, орієнтованої на вивчення суб’єктивного досвіду підлітків через напівструктуровані інтерв’ю.

Історичний аналіз засвідчив, що наукове осмислення девіації та стигматизації пройшло шлях від біологічних і психологічних трактувань до соціологічних моделей, у яких поведінка індивіда тлумачиться як результат соціальної взаємодії. Праці Е. Дюркгейма, І. Гофмана, Г. Беккера, а також сучасні розробки Фелана й Лінка показали, що стигма є інституціоналізованим механізмом, який впливає не лише на зовнішнє ставлення, а й на самосприйняття особи. У підлітковому віці ці механізми мають особливо глибокі наслідки, оскільки накладаються на етап формування ідентичності.

Узагальнюючи ми зазначаємо, що соціологічне осмислення проблеми стигматизації як чинника девіантної поведінки відбувалося через призму декількох теоретичних підходів. Символічний інтеракціонізм окреслює соціальну природу маркування, де значення дії формується в процесі взаємодії. Соціальний конструктивізм наголошує на змінності й умовності уявлень про норму й відхилення, які відтворюються в дискурсах інституцій. Генетичний підхід дозволяє побачити, як ідеї стигматизації еволюціонували від патологізації до критики структур соціального контролю. Усе це свідчить про незавершеність вирішення проблеми: стигма як чинник девіації досі не подолана інституційно й культурно, а індивіди залишаються вразливими до повторного маркування.

Методологічна рамка дослідження спирається на принципи об’єктивності, історизму, загального розвитку та ціннісного підходу. Вони забезпечують етичність, наукову коректність і соціальну чутливість аналізу. З урахуванням міждисциплінарного характеру проблеми за основу було взято соціологію молоді та соціологію права, що дозволяє розглядати як вікову динаміку, так і роль інституцій у стигматизації.

Отже, у результаті здійсненні концептуального й методологічного обґрунтування дослідження стигматизації як чинника девіантної поведінки підлітків було уточнено ключові поняття: стигматизація розглядається як процес соціального маркування, що веде до виключення індивіда зі звичних соціальних практик, а девіантна поведінка — як дії, які визначаються

відхиленням через призму соціальних норм і ярликів. Обидва явища пов’язані з нерівністю, стереотипами та владними механізмами, які формуються й відтворюються у суспільстві.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на принципах об’єктивності, історизму, загального розвитку та ціннісного підходу. Їх поєднання дозволяє уникнути упереджених трактувань і забезпечує етичність аналізу. Використання кількох наукових підходів, серед яких: символічний інтеракціонізм, соціальний конструктивізм, генетичний підхід і теорії середнього рівня — зокрема, соціологію молоді та права, забезпечило багатовимірне бачення стигматизації як соціального явища, що функціонує на межі між індивідом і структурою, суб’єктивним досвідом і нормативним контролем.

У якості дослідницького інструменту обрано якісний підхід — напівструктуроване глибинне інтерв’ю. Такий метод дозволяє фіксувати суб’єктивні смисли стигматизації, виявляти, як підлітки осмислюють навішені ярлики, як реагують на них — протестом, адаптацією чи самостигматизацією. Вибір цього методу зумовлений потребою у чутливому дослідницькому дизайні, орієнтованому не на кількісні виміри явища, а на глибинне розкриття його внутрішньої логіки, що є перевагою використання цього методу. У межах дослідження було обґрунтовано доцільність якісного підходу. Обраний метод — напівструктуроване глибинне інтерв’ю — відповідає завданню виявити суб’єктивні смисли та інтерпретації підлітків, які зазнали соціального маркування. Такий метод дозволяє зосередитись на внутрішніх механізмах реагування на стигму, зокрема: адаптації, опору чи самостигматизації. Таким чином, це дослідження має на меті виявити глибинні зв’язки між процесом стигматизації та становленням девіантної поведінки у підлітковому віці.

РОЗДІЛ 2
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТИГМАТИЗАЦІЇ ЯК ЧИННИКА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Сутнісні характеристики девіантної поведінки підлітка

Початковим для розуміння сутності девіантної поведінки є поняття «норма». Соціальні норми – це засновані на цінностях правила поведінки, очікування і стандарти, які регулюють дії та вчинки людей, соціальних груп, зміцнюючи стабільність та єдність суспільства. Норми втілюються в юридичних законах, моралі, етикеті. Вихід за ці норми розцінюється суспільством як девіантна поведінка. У більшості випадків вона підлягає соціальним санкціям – від суспільного осуду до кримінального покарання [7, с. 10]. Хоча кримінальні покарання є більш характерним засобом покарання для делінквентної поведінки. Адже, за вченням В. Ковальова, саме делінквентна поведінка є поведінкою злочинною [10, с. 63], а значить підлягає покаранню відповідно до чинного законодавства саме делінквентна, а не девіантна поведінка, і саме для неї будуть характерними кримінальні покарання. Узагальнюючи, девіантна поведінка визначається через відхилення від соціальних норм, що представляє собою основу функціонування суспільства, а її наслідком є застосування санкцій задля збереження соціального порядку.

Під девіантною поведінкою в соціології розуміють дії та вчинки людей, соціальних груп, що суперечать соціальним нормам чи визнаним шаблонам і стандартам поведінки [8, с. 109]. Сутність девіантної поведінки полягає в недотримуванні вимог соціальної норми, тобто вона постає у виборі іншого, ніж прописує суспільство, варіанту поведінки в тій чи іншій ситуації, що призводить до порушення ступеня взаємодії особистості й суспільства, соціальної групи й суспільства, особистості й групи. Тобто, девіантна поведінка є результатом вибору особистістю альтернативної дії, що суперечить стандартним очікуванням суспільства й може порушувати умовну гармонію соціальної взаємодії. Л. Вейландє, розглядаючи девіантну поведінку як

наслідок процесів соціалізації, підкреслює, що така поведінка має характер стереотипного, стійкого утворення й призводить до формування негативних стереотипів соціальної поведінки особистості [9 с. 49]. Отже, якщо девіантна поведінка є свідомим вибором особистості діяти поза межами соціальних норм, то вона не просто свідчить про індивідуальну особливість чи порушення, а стає своєрідним індикатором для виявлення та дослідження соціальних процесів і збоїв у механізмах соціалізації. Подібний вибір виявляє не лише конфлікт між особистістю та суспільством, а й демонструє, наскільки глибоко закорінені стереотипи можуть формувати нові моделі поведінки, що набувають стійкості у сучасному суспільстві. Це дозволяє припустити, що девіантність, особливо у її масових проявах, можна розглядати не лише як порушення, а також як своєрідну соціальну відповідь, яка вказує на можливу потребу перегляду або адаптації чинних норм і очікувань певного суспільства.

Поза певних відмінностей у визначеннях головним критерієм девіацій вважають порушення норм, прийнятих у суспільстві. Зрозуміло, що кожне суспільство має власну систему норм і цінностей, які містять вимоги до поведінки та обов’язків членів цього суспільства. Аналізуючи поняття норми, можна сказати, що це приписи чи заборони; ідеали, що відповідають вимогам соціального середовища, в якому живе людина; діапазон варіативності поведінки. Деякі норми прописані в законах та правилах, інші – існують у вигляді традицій, вірувань чи сімейних, професійних, суспільних регламентацій [13, с. 95]. Оскільки ці норми можуть мати різну природу — від юридичних до морально-культурних — то й девіації можуть проявлятись у найрізноманітніших формах, унікально для кожного суспільства, залежно від його особливостей.

Переходячи до окремого розгляду девіантної поведінки підлітків, для початку маємо окреслити особи якого віку відносяться до даної категорії.

За думкою деяких науковців, зокрема Петричук Марії та Пілецької Любомири, девіантність підлітків належить до важливих соціальних індикаторів, що характеризують благополуччя суспільства. Вони вважають, що

поява девіантної поведінки найчастіше зумовлена низкою чинників: перевантаження дітей навчальними заняттями, авторитарний стиль взаємин між педагогами й учнями, гіподинамія та інші.

Важливою соціально-психологічною особливістю цього періоду є прагнення підлітка знайти свій тип взаємовідносин, тому значну роль у його житті починають відігравати стосунки з ровесниками. Відсутність таких взаємин часто переживається болісно. Унаслідок нерозуміння, страху бути відторгненим, потреби самоствердження у девіантних референтних групах, а також обмеженості у дружбі та спілкуванні з однолітками і дорослими, підліток може переживати глибоке почуття самотності, що посилює ризик девіантної поведінки [11 с. 91]. Отже, девіантна поведінка підлітків може формуватись завдяки впливу як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, серед яких особливу роль відіграють міжособистісні стосунки, стиль спілкування в освітньому середовищі та емоційне самопочуття підлітка. Саме у період активного пошуку себе і прийняття серед однолітків, відсутність підтримки, розуміння та можливості для здорової соціалізації може штовхати підлітка до девіантних форм поведінки. Таким чином, девіантність часто є не лише проявом внутрішніх переживань, а й відповіддю на соціальне середовище, яке не дає підлітку змоги реалізувати себе в прийнятний для суспільства спосіб.

На сучасному етапі досліджень девіантної поведінки підлітків науковці виокремлюють п’ять основних груп чинників, що зумовлюють її формування. До першої групи під назвою соціально-економічної належать умови, які пов’язані зі зниженням рівня життя, соціальною нерівністю, безробіттям, а також легким доступом неповнолітніх до алкоголю, тютюну та шкідливої реклами. Друга група — соціально-педагогічна. Вона охоплює проблеми в родинному середовищі, конфлікти з батьками, слабкі зв’язки із представниками соціального інститут освіти (школа) та відсутність ефективної позашкільної зайнятості.

Соціально-культурні чинники, що відносяться до третьої групи, відображають загальне зниження етичних норм, зростання впливу

кримінальної субкультури, зміщення ціннісних орієнтацій молоді та медіа-детермінований негативний вплив. Четверта група — психологічні, які пов’язані з віковими особливостями підлітків. Йдеться про прагнення до самоствердження, визнання, незалежності а також до цієї групи відносимо внутрішні конфлікти, низьку самооцінку чи психічні відхиленням. Остання, тобто п’ята, біологічна група охоплює спадкові чинники, порушення гормонального балансу та шкідливі екологічні впливи[13, с. 100-101]. Таким чином, девіантна поведінка підлітків не є результатом одного домінантного чинника, а формується внаслідок складної взаємодії соціальних, культурних, психологічних і біологічних обставин. Це потребує міждисциплінарного підходу до профілактики, що охоплює не лише індивіда, а й усю систему його соціального функціонування.

Така класифікація охоплює великий спектр чинників, завдяки чому ми розуміємо, що девіантна поведінка підлітка формується під впливом цілого комплексу чинників, що можуть бути взаємопов’язаними між собою. Вони охоплюють як соціальні умови, так і індивідуальні особливості розвитку. Чинники діють не ізольовано, а часто взаємодіють між собою, посилюючи свій вплив на виникнення девіацій у поведінці. Це свідчить про те, що профілактика девіантності має враховувати не лише поведінку самої дитини, а й соціальне середовище, включаючи ключові соціальні інститути. Тобто це стосується родини, школи, культури, медіа, а також має враховуватись психофізіологічний стан безпосередньо певного індивіда.

Чинники, фактори девіантної поведінки також можуть призводити до дезадаптації підлітків. Дитячо-підліткова дезадаптація проявляється в ускладненнях у засвоєнні соціальних ролей, навчальних норм і вимог соціальних інститутів (сім'ї, школи), що виконують функції інститутів соціалізації, в тому числі і правової [14, с. 42]. Отже, таке ускладнення інтеграції в базові інститути соціалізації та формування нормальної за соціальними нормами поведінки стає складним процесом, за наявності впливу

вищеперелічених факторів, які можуть бути як індивідуальними, так і соціальними.

У підлітковому віці труднощі щодо дезадаптації часто виявляються через характерні реакції поведінки, які можуть стати підґрунтям для девіантних вчинків. Серед специфічних для підліткового віку можемо виділити три типи реакцій, які можуть стати причиною вчинення девіантних дій: реакція протесту (опозиції), реакція імітації, реакція групування із однолітками [15, с. 73]. Таким чином, ці реакції є типовими для даного вікового етапу, але за несприятливих умов саме вони можуть сприяти формуванню девіації, зокрема стійкої.

Узагальнюючи всю проаналізовану інформацію про сутнісні характеристики девіантної поведінки підлітків, можна зазначити, що девіантна поведінка є складним соціальним явищем, що виникає на перетині індивідуального вибору та структурних впливів з боку соціального середовища. У соціологічному вимірі вона розглядається як форма порушення нормативних очікувань, що є результатом дисфункцій у системі соціального контролю та соціалізації. Факт відхилення від норм не обмежується лише індивідуальними особливостями особистості, а вказує на збої у взаємодії підлітка з ключовими соціальними інститутами — родиною, освітою, правовою системою, що створюють рамки прийнятної поведінки. У цьому контексті актуалізується вивчення підліткової девіації як реакції на соціальні умови, у яких формуються норми, ролі та ідентичність індивіда.

Формування девіантної поведінки у підлітків зумовлене взаємодією різнорівневих чинників, що включають не лише біографічні особливості, а й макро- і мезосоціальні обставини. Індивідуальні реакції не можуть бути розглянуті поза контекстом соціальних структур, у межах яких підлітки функціонують. Такі чинники, як доступ до освітніх і культурних ресурсів, тип родинних комунікацій, економічна стабільність або нестача соціального капіталу, створюють середовище, у якому девіація може або з’явитись, або бути нівельованою. Тому соціологічний аналіз вимагає врахування не лише

особистісних передумов, а й ролі соціальних норм, систем санкцій та статусних ієрархій, що задають рамки допустимого.

Дезадаптація, яка проявляється у неспроможності ефективно реалізувати соціальні ролі, є соціальним сигналом про слабкість або неефективність інститутів соціалізації. Вона не лише індивідуальний наслідок девіантогенних факторів, а й індикатор дисфункцій у відтворенні соціального порядку. Соціологічно важливим є розгляд підліткової девіації як прояву напруги між інституційними вимогами та фактичними умовами життя підлітків. У зв’язку з цим профілактика девіацій повинна включати як підтримку індивіда, так і аналіз політик, що формують освітнє, правове й культурне середовище. Таким чином, необхідний підхід, що інтегрує мікро- і макроперспективу в дослідженні відхилень.

Типові підліткові реакції — протест, групування, наслідування — набувають особливого значення в умовах стигматизуючого або репресивного соціального оточення. У соціологічному сенсі ці реакції є механізмами ідентифікації з альтернативними групами та способами легітимації нового порядку норм. Якщо соціальне середовище неспроможне інтегрувати ці реакції конструктивно, вони стають основою девіантних стратегій. Саме тому формування соціального середовища, у якому такі реакції будуть легітимними засобами самовираження, а не індикаторами відхилення, є необхідною умовою успішної соціалізації. Стратегія подолання підліткової девіантності має спиратись на соціологічне розуміння ризиків, що виникають на стику особистих очікувань і нормативного тиску соціуму.

2.2. Стигматизації як феномен соціальної оцінки норми та девіації

Нині під стигматизацією розуміють упереджене, негативне ставлення до окремої людини або групи людей, пов'язане з наявністю у неї (них) якихось особливих властивостей або ознак. Стигма трактується як характерна особливість людини, котра значно дискредитує її в очах тих, хто її оточує. Також стигма здійснює величезний вплив на самосвідомість людини. Під

стигматизацією розуміється процес чи акт «клеймування», «навішування» стигми. Однак, це поняття має й інше значення – це стан стигматизованості. Таким чином, стигматизація виражає одночасно і сам процес, і його результат (результатом стигматизації є дискримінація), як причину і наслідок цього процесу [18, с.200]. Отже, ми можемо розглядати стигматизацію як водночас і процес формування упередженого ставлення до людини, і його наслідок, який проявляється в дискримінації. Вона не тільки визначає, як суспільство сприймає індивіда, а й впливає на його самосвідомість, посилюючи відчуття ізольованості та меншовартості , тим самим створюючи відчуження індивіда.

Ірвінг Гофман виокремлював три види стигм. До першого різновиду відносяться фізичні вади тіла. Далі йдуть моральні вади особистості, які сприймаються як слабка воля, надмірні або неприродні пристрасті, підступні чи закостенілі переконання, нечесність тощо. І третім, прикінцевим різновидом є родова стигма раси, нації та релігії – це стигма, що може передаватися у спадок і однаково «заражати» всіх членів сім'ї [1, с. 4]. Фізичні вади, моральні характеристики та родова стигма формують три ключові рівні соціальної дискредитації, що визначають ставлення до особи в суспільстві. Особливо показовим є те, що остання категорія – родова стигма – виходить за межі індивідуальної відповідальності, закріплюючи дискримінаційні уявлення щодо цілих груп. Також базуючись на цьому знанні можемо зазначити, що стигми можуть бути як вродженими, так і набутими самим індивідом.

У сучасному науковому просторі соціології в основі утворення стигматизації розглядають два базових поняття — це влада та ієрархія, що визначають хто має можливість нав'язувати свої уявлення про норму, а хто потрапляє до групи "інакших". Стигматизація можлива лише тоді, коли існує соціальна нерівність і розподіл ресурсів, що дозволяє одним групам домінувати над іншими [3, с. 6]. Важливо розуміти, що стигма не існує в особистому вакуумі, а реалізується лише через соціальну взаємодію. Людина може очікувати, що до неї ставитимуться з упередженням, але тільки через досвід фактичного виключення ці очікування набувають соціального значення.

Процес стигматизації складається з чотирьох основних етапів. Під час першого суспільство виявляє та маркує певні відмінності між людьми. Потім ці відмінності асоціюються з негативними стереотипами, які призводять до негативного сприйняття окремих осіб або груп. Наступним кроком є поділ людей на “ми” і “вони”, що призводить до соціального відчуження та роз'єднання. Останній етап - втрата статусу та дискримінація, внаслідок чого стигматизована людина фактично втрачає можливість повноцінно брати участь у суспільному житті [3, с. 6]. Отже, стигматизація це поступовий соціальний процес, в якому соціальна нерівність створюється на основі індивідуальних характеристик через їх стереотипізацію та диференціацію закріплюється через дискримінаційні процеси.

Стигма виступає ключовим чинником у формуванні поведінки індивіда, оскільки вона безпосередньо впливає на його сприйняття себе та навколишнього соціального середовища, а також визначає траєкторію його подальший напрямок діяльності й адаптації у суспільстві. Вона відображає домінантні уявлення про норму та відхилення, маркує осіб із невідповідною поведінкою. Джерелами стигматизації здебільшого є упереджене ставлення чи брак об’єктивної інформації. Тобто, стигматизація представляє собою індивідуальне упередження, глибоко вкорінений соціальний механізм, що закріплює ієрархію в суспільстві та впливає на формування і подальшу поведінку особистості, сприяючи її відчуженню або виключенню внаслідок несумісності з домінантними соціальними уявленнями про норму.

Стигматизація є елементом, що бере участь у підтримання соціального порядку. Як відомо, невід’ємною частиною процесу функціонування суспільства є саме підтримування соціального порядку, в межах реалізації якого формуються нормативні уявлення про допустиму поведінку, відбувається активна реакція на порушення норм і правил. У рамках розгляду підтримання соціального порядку стигматизація постає як специфічний соціальний механізм, за допомогою якого індивідів, поведінка яких не відповідає домінуючим моделям поведінки, нормам, позначають як “інших”. Внаслідок

цього процесу відбувається закріплення ярлика на особистості, що супроводжується приписуванням певних рис і оцінок, часто незалежно від фактичних дій або намірів особи. Тобто також відбувається упереджене сприйняття індивіда. Таким чином стигма перетворюється на інструмент соціального контролю, який спрямований не лише на виявлення, але й на символічне “виключення” осіб із девіаціями з меж нормативного простору.

Отже, розглядаючи стигматизацію, маємо акцентувати увагу не стільки на об’єктивних характеристиках певної особистості, її поведінці та діяльності, скільки на соціальному механізмі інтерпретації вищепереліченого, що виявляється у процесі навішування ярликів, який формує уявлення про норму і девіацію в колективній свідомості.

Прихильники теорії стигматизації взяли за основу головну ідею конфліктології, згідно з якою індивіди часто не можуть порозумітися один з одним, оскільки розходяться у своїх інтересах і поглядах на життя; при цьому ті, хто знаходиться при владі, мають можливість висловлювати свої погляди і принципи в нормах, які керують суспільним життям, і з успіхом навішують негативні ярлики на порушників цих норм. Зокрема, науковці стверджують, “негативність” вчинку зумовлена не його внутрішнім змістом, а тим, як оточуючі оцінюють такий вчинок і реагують на нього. Відхилення завжди є предметом соціального визначення [16, с. 439]. Отже, ми бачимо, що стигматизація активно виконує функцію соціального маркування, за допомогою якого владні групи легітимізують власні уявлення про норму. Це відбувається як трансформація індивідуальних вчинків у девіантні через призму соціальної оцінки. Виходячи із цього, ми можемо оцінити її роль як визначальну у формуванні уявлень про девіацію.

Стигматизація в соціальному контексті розглядається як механізм оцінювання поведінки, що виходить за межі усталених уявлень про прийнятне. Вона проявляється у формі стійкого негативного ставлення до осіб чи груп, які асоціюються з порушенням нормативного порядку. Така соціальна реакція має символічний характер і часто закріплюється у повсякденному спілкуванні,

через що індивід починає сприйматися крізь призму відхилення. У цьому сенсі стигматизація виконує функцію позначення меж допустимої поведінки, сигналізуючи про те, які дії чи якості виходять за межі соціального схвалення. Водночас вона сприяє підтриманню уявлень про норму, відтворюючи й закріплюючи її у свідомості більшості.

У різних суспільствах встановлюються різні панівні норми та правила, які завжди виступають критеріями, які визначають стигматизацію як таку. Це залежить від норм соціального простору, а це означає, що стигматизуються не всі небажані особливості, а лише ті, які несумісні з образом індивіда в суспільній уяві. Фахівці відзначають, що психологічними передумови стигми є природна потреба людини у стійкому переконанні, що вона хороша, а її соціальна група гідна поваги, тому-то, в принципі, «люди не бажають нещастя іншим, але вони готові використати “нещасливих інших”, щоб почувати себе щасливіше», вони бажають відчувати себе кращими, ніж інші [17, с. 209]. Тобто, ми розуміємо, що, стигматизація виступає продуктом взаємодії соціальних уявлень і психологічних потреб індивідів, що дозволяє знову розглядати її як механізм підтримання символічного порядку.

Таким чином, на нашу думку, стигматизація як соціальний процес, має чітку структуру, яка охоплює три ключові етапи: ідентифікацію відхилення, приписування негативного значення та соціальне дистанціювання. Спочатку індивід або група фіксується суспільством як "інший" через певну рису, поведінку чи статус. Далі ця ознака набуває негативного символічного значення, стає "стигмою", яка переважає над усіма іншими характеристиками особистості. Завершальним етапом є реакція соціального оточення. Найчастіше це - ізоляція, виключення, контроль або навішування стереотипів. Основними механізмами цього процесу виступають соціальні ярлики, соціальний контроль, моральна оцінка, публічне засудження, а також медійне та інституційне відтворення стигм.

Атрибути стигми — це ті ознаки, які сприймаються суспільством як ті, що відхиляються від норми (девіантні) та стають підставою для соціального

осуду. До них належать фізичні відмінності, поведінкові девіації, соціально-економічний статус. Інтенсивність стигматизації можна досліджувати за кількома критеріями. Серед них: ступінь видимості стигматизованої ознаки (відкритість), її сприйняття як контрольованої або ні (винуватість), сталість ярлика в часі (тривалість), масштаб соціальних санкцій (від осуду до відторгнення), а також сила впливу на самоідентичність та соціальну взаємодію. Ці критерії дозволяють аналізувати не лише факт стигматизації, а й її глибину та наслідки для особистості.

Девіантна поведінка включає кілька основних елементів, наявність яких зумовлюють її виникнення. Це соціальне правило, його порушення, індивід, який його порушує, та соціальна реакція на порушення. Вона не існує у відриві від норми — саме відхилення від неї задає межі девіації. Механізмами девіації виступають як внутрішні (особистісні особливості, мотивації, цінності), так і зовнішні (вплив групи, інституційне середовище, наявність стигми).

Стигматизація підліткової поведінки має особливу природу, оскільки вразливість підлітків до зовнішньої оцінки поєднується з процесом формування ідентичності. У підлітковому віці відхилення часто сприймаються не як тимчасові експерименти, а як маркери "проблемної особистості", що призводить до посиленої стигматизації. Соціальні інститути (школа, родина, правоохоронна система) часто фіксують і закріплюють ярлики, які з часом визначають траєкторію поведінки. Через нестабільну самооцінку та потребу в прийнятті, підлітки особливо схильні інтерналізувати стигму, що може посилити девіацію або спричинити соціальну ізоляцію.

Стигматизація формується як результат взаємодії між домінантними уявленнями суспільства про норму та поведінкою окремої особи, яка розцінюється як відхилення від цих норм. У процесі стигматизації індивід не лише отримує негативний соціальний ярлик, а й починає ідентифікувати себе відповідно до цього ярлика, що позначається на його самосвідомості, поведінці та подальшій соціальній адаптації.

Однак стигма не виникає лише з індивідуального досвіду чи окремих упереджень – вона є продуктом ширших суспільних процесів. В першу чергу вона обумовлюється існуванням ієрархії суспільства, структурною нерівністю та механізмами соціального контролю, які дозволяють домінантним групам, певним групам осіб, займають вищий соціальний статус визначати, які особливості, риси або дії є прийнятними, а які підлягають осуду. У цьому контексті стигматизація виконує роль інструменту символічного виключення і водночас слугує способом впровадження та підтримки певного соціального порядку. На основі цього відбувається закріплення уявлень про девіацію як результат інтерпретації, а не об'єктивної дії.

Таким чином, стигматизація виконує не лише функцію соціального маркування, а й є важливим механізмом підтримання соціального порядку через регулювання меж між «нормальним» та «відхиленим» у певному суспільстві. Вона сприяє збереженню колективної ідентичності більшості, але водночас поглиблює процеси відчуження та соціальної ізоляції для тих, хто отримує стигму. Її дія є не лише зовнішнім соціальним актом, а й внутрішнім психологічним процесом, який впливає на структуру мотивації, самооцінку та життєві стратегії особистості.

2.3. Особливості стигматизації як чинника девіантної поведінки підлітків в Україні

Проблема стигматизації підлітків у сучасному українському суспільстві набуває особливої актуальності, оскільки наразі відбуваються активні соціальні, економічні та культурні зміни, які впливають на формування норм поведінки молоді. У складних соціальних умовах зростає ризик маркування окремих підлітків як проблемних або таких, що відрізняються від загальної норми. Таке ставлення не лише обмежує їхні соціальні можливості, а й здатне спричиняти розвиток девіантної поведінки як форми протесту або реакції на соціальне відчуження, яке відчуває особа.

В українському контексті стигматизація підлітків часто пов'язана з такими розповсюдженими серед інших суспільств факторами як матеріальні труднощі, сімейні обставини, зовнішність, проблеми у навчальному процесі або певні особливості поведінки. Такі чинники можуть слугувати підґрунтям для формування стійких негативних ярликів, які закріплюються як з боку однолітків, так і з боку дорослих. Йдеться про вчителів, батьків, представників соціальних служб. Унаслідок цього підліток поступово може віддалятись від свого оточення та вступати в девіантне середовище, яке пропонує альтернативну підтримку та визнання, яке необхідне індивіду.

Впродовж останніх кількох років наше суспільство переживає глибокі соціальні трансформації, спричинені повномасштабним вторгненням, як наслідок відбувається внутрішнє переміщення населення, активізуються загальні міграційні процеси, економічна нестабільність та посилення соціальної поляризації. Але варто враховувати, що категорія внутрішньо переміщеного населення з’явилась раніше, ще у 2014 році, цю групу населення складали здебільшого колишні жителі Криму та Донбасу. Ці події спричинили розповсюдження у нашому суспільстві більш специфічних стигм, які за інших обставин були б менш поширені. Згадані процеси не лише змінюють контекст соціального розвитку підлітків, а й породжують нові форми стигматизації, які стають додатковими чинниками девіантної поведінки. Вони формуються швидко, часто без глибокого осмислення, але мають помітні наслідки, які варіюються від соціального відчуження до втрати самоцінності особистості.

У сучасних умовах війни підліткова девіантна поведінка в Україні набуває нових форм і причин, значною мірою зумовлених впливом травматичних подій та стигматизацією. Підлітки змушені адаптуватися до життя в умовах, які є неприродними й небезпечними, і ця адаптація часто відбувається через порушення соціальних норм. Як зазначають дослідники, під час війни відбувається нормалізація ненормального, а девіантність, особливо у поведінці підлітків, може бути етапом адаптації до умов токсичного хронічного стресу [20, с. 70]. За відсутності сформованих моделей поведінки, молодь

втрачає опору в звичних для них цінностях і намагається віднайти нові способи самоствердження, які іноді виходять за межі соціально прийнятного. Девіантна поведінка в цьому випадку може розглядатися не як патологія, а як спосіб психологічного виживання в умовах постійної напруги та нестабільності.

Молодь, яка змушена була змінити місце проживання через ведення бойових дій може часто стикатись упередженим ставленням або навіть ворожістю з боку місцевих, і для цього не завжди потрібні якісь якісні показники інакшості у новій соціальній групі. Їх можуть називати чужими, асоціювати з бідністю, агресією, іншою мовою та культурою. Такі ярлики й створюють атмосферу соціального виключення, де стигма набуває характеру повсякденного досвіду. У підлітковому віці, коли особливо важливо мати відчуття приналежності до групи, активно створювати зв'язки всередині неї, подібне відторгнення може стати джерелом внутрішнього конфлікту та посилювати девіантні схильності як реакцію на несправедливість і емоційний біль.

Подібне соціальне дистанціювання посилюється сукупністю внутрішніх втрат, які самі підлітки часто переживають як соціальну дезорієнтацію. Йдеться про втрату відчуття контролю над власним життям, втрату відчуття безпеки, зміну звичного способу життя, уявлення про себе, надпильність, емоційну лабільність, порушення сну [22, с. 164]. Ці зміни впливають на те, як підліток позиціонує себе в соціумі, змінюють моделі комунікації та поведінки, а також можуть формувати девіантні практики як відповідь на відчуття відчуження, соціальної несправедливості та дефіциту підтримки. У результаті девіація виступає не лише як індивідуальний прояв, а як соціальна реакція на виключення та стигматизацію.

Для кращого розуміння того як у сьогоденні стигми впливають на прийняття певних осіб у нашому суспільстві пропоную розглянути дослідження КМІС за вересень-жовтень 2024 року, темою якого було “Ставлення до біженців, внутрішньо переміщених осіб, до російськомовних громадян та до деяких інших категорій населення України”. Ці категорії населення мають

стигму у очах більшості через своє етнічне походження, мову спілкування чи обставини переміщення, які сприймаються частиною суспільства як відхилення від “нормального” соціального образу, що був би більш близьким до них. Стигматизація подібних груп формується внаслідок поширених уявлень про “загрозу” соціальному порядку, економічну конкуренцію або політичну лояльність. Як наслідок, ці групи можуть зазнавати соціальної ізоляції, дискримінації та упереджень, що для підлітків з подібних сімей або середовищ може підвищити ризик розвитку девіантної поведінки через відчуження, фрустрацію та почуття неповноцінності, погіршення самооцінки.

За результатами проведеного дослідження було визначено, що із усіх розглянутих груп населення найвищий показник соціальної дистанції виявлено до громадян України, які є росіянами за національністю, їх показник соціальної дистанції дорівнює 4,32. Дещо нижчий показник мають українці, які опинились на окупованій території після 24 лютого 2022 року - 3,97 , а після них, на третьому місці, розташувалась група російськомовних громадян України - 3,73. Найнижчий показник соціальної дистанції був визначений для внутрішньо переміщених осіб - 3.20. Зауважимо, що жоден із показників не свідчить про те, що до будь-якої із розглянутих груп має місце ксенофобія у нашому суспільстві [23]. На основі результатів даного опитування, ми робимо висновок про те, що найбільшого соціального відчуження у сучасному українському суспільстві можна зазнавати через стигму національного походження, проживання на тимчасово непідконтрольній Україні території, що може сприйматись більшістю як визнання окупаційної влади, через що й виникає відчуження у нашому суспільстві. І останнім серед найбільш вагомих чинників виступає мова як індикатор між “ми” та “вони”. Натомість, внутрішньо переміщені особи, якщо не несуть у своїй особистості жодну із цих характеристик чи ярликів, у такому випадку мають найменшу соціальну дистанцію серед українців. Це свідчить про те, що стигматизація в нашому суспільстві проявляється вибірково, базуючись на певних маркерах чи характеристиках особистості, які сприймаються як загроза єдності суспільства. Саме тому ті групи, що

асоціюються з “іншими” через мову, місце проживання або етнічне походження, стають носіями соціальної стигми, навіть за умови, що формально залишаються частиною українського суспільства за іншими ознаками.

Підлітки, які належать до таких груп, ризикують стати об’єктами виключення у групі однолітків, шкільному середовищі, що формує сприятливий ґрунт для внутрішньої ізоляції, втрати довіри до соціальних інститутів та девіантної поведінки як форми протесту. Отже, соціальна стигма в умовах посттравматичного суспільства виконує не стільки функцію соціального контролю, як це описує класична соціологія, скільки перетворюється на фактор латентного конфлікту, що загострюється вразливими групами населення, до яких також відносять підлітків. У результатах дослідження, В Паніотто - генеральний директор КМІС та відомий український соціолог розглянув таке явище як природній захисний механізм, як адекватну та необхідну реакцію [23]. Таким чином, уразливість підлітків, які належать до соціально стигматизованих груп, у поєднанні з природним прагненням до самоствердження в складних умовах посттравматичного суспільства, може перетворити соціальну стигму на тригер девіантної поведінки.

Особливо важливим є те, що у випадку із ВПО стигма є латентною і пов’язана не стільки з ворожим ставленням, скільки з очікуванням певної соціальної “іншості”. Підлітки з таких стигматизованих сімей можуть зазнавати складнощів в інтеграції у нові освітні групи, хоча суспільна реакція на них менш жорстка, порівняно із іншими групами, що зазнають упередження.

Таким чином, можемо дійти висновку, що стигми, які фіксуються у суспільній свідомості мають безпосередні наслідки для підлітків у щоденному житті. Формальна відсутність ксенофобії не виключає реальних механізмів відчуження, адже показник соціальної дистанції є вищим за одиницю. Стигматизація на основі етнічного походження, мови чи місця проживання ускладнює соціальну адаптацію, знижує рівень довіри та сприяє виникненню девіантних форм самоствердження та соціалізації. У такому контексті девіантна

поведінка підлітка постає не лише як особистий вибір, а як відповідь на приховане виключення з боку соціального середовища.

Отже, в умовах українського суспільства у підлітків, які стикаються зі стигмою через мову, походження, місце проживання чи соціальне становище, зростає ризик соціального виключення, що може у свою чергу спричиняти відчуття несправедливості, внутрішні конфлікти та втрату довіри до суспільних інститутів. У таких умовах девіантна поведінка стає не лише наслідком особистих обставин, а й відповіддю на зовнішній тиск і відчуження від оточуючого середовища.

Стигматизація діє через формування негативних ярликів, які закріплюються з боку як однолітків, так і дорослих. Йдеться про батьків, учителів, соціальних працівників, інших оточуючих. Це послаблює почуття належності до соціуму, що є критично важливим у підлітковому віці. Соціальні зміни, пов’язані з війною, сприяли появі нових форм стигматизації, які швидко поширюються і сприймаються як “нормальна” реакція на “інших”. Результати соціологічного дослідження КМІС засвідчили, що певні групи населення в Україні, зокрема російськомовні громадяни та особи з окупованих територій, відчувають вищу соціальну дистанцію, що також впливає на підлітків із таких середовищ.

В умовах посттравматичного суспільства стигма перестає бути лише інструментом соціального контролю, їй характерно набувати рис латентного конфлікту, який зачіпає найбільш вразливі групи. Для підлітків це може стати тригером до пошуку альтернативних форм самоствердження, які виходять за межі соціально прийнятного. Девіація в такому разі постає як спосіб адаптації до складних життєвих обставин і спроба зберегти власну цінність. Таким чином, стигматизація не тільки ускладнює соціальну адаптацію підлітків, але й формує умови для розвитку девіантної поведінки як соціальної реакції на відчуження, брак підтримки та втрату контролю над власним життям.

Отже, під час здійснення нашої наукової діяльності ми з’ясували, як саме стигматизація впливає на поведінку підлітків і чому вона часто стає каталізатором девіації. По-перше, стигматизація — це не просто “ярлик”, який навішують на дитину чи підлітка, а це складний соціальний процес, який складається із чотирьох етапів: виявлення відмінностей, асоціювання їх з негативом, поділ на «ми» й «вони» та дискримінація.

По-друге, підлітки вразливі до оцінки оточення, адже у цей період віку вони шукають своє місце в колективі й формують ідентичність; коли їх маркують як “інакших”, вони починають сприймати цей ярлик як частину себе, і це посилює ризик відчуження та внутрішньої ізоляції .

Особливу увагу ми приділили українському контексту — тут стигматизація нерідко спирається на матеріальні труднощі, мовні чи етнічні відмінності, статус внутрішньо переміщених осіб. Соціальні потрясіння, спричинені війною, дали поштовх новим формам стигми, які швидко закріплюються в суспільній свідомості й фільтруються через шкільне та сімейне середовище.

Такі ярлики зменшують довіру до соціальних інститутів і примушують підлітків шукати підтримки та визнання в “альтернативних” групах, де прийняття обертається порушенням загально прийнятих норм .

Важливо розуміти, що стигма діє і зовні, і всередині особистості. З одного боку, через соціальні санкції та ізоляцію, з іншого — через зміну мотивації, занижену самооцінку. Девіантна поведінка в такому разі — не стільки власний вибір підлітка, скільки реакція на відчуження і брак соціальної підтримки від власного оточення. А для попередження відхилення важливо працювати не лише з дітьми, а й із середовищем — батьками, вчителями, однолітками й медіа.

РОЗДІЛ 3
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СТИГМАТИЗАЦІЇ НА ДЕВІАНТНУ ПОВЕДІНКУ ПІДЛІТКІВ

3.1. Обґрунтування методу емпіричного дослідження впливу стигматизації на девіантну поведінку підлітків

Дослідження впливу стигматизації на девіантну поведінку підлітків передбачає аналіз складних і багаторівневих соціальних процесів, що формуються у межах взаємодії індивіда з соціальним середовищем. Якісний підхід є найбільш доцільним для використання у цьому дослідженні, оскільки дозволяє дослідити суб’єктивне бачення підлітків щодо досвіду стигматизації, а також виявити взаємозв'язок між впливом зовнішніх чинників на розвиток девіантної поведінки. Девіантна поведінка у підлітковому віці часто є відповіддю на соціальний тиск, результатом конструювання ідентичності у стигматизуючих умовах, що вимагає вивчення саме переживань індивіда, контекстуальних і суб'єктивних значень.

Напівструктуроване глибинне інтерв’ю було обрано як основний метод емпіричного дослідження через його здатність забезпечити гнучкий, але водночас цілеспрямований процес збору даних. Цей формат інтерв’ювання дозволяє дотримуватись заздалегідь визначених тематичних блоків, необхідних для досягнення дослідницьких цілей, зберігаючи при цьому за необхідності простір для імпровізації та розгортання відповідей респондентів відповідно до їхніх індивідуальних досвідів. Така стратегія дозволяє виявити унікальні випадки впливу стигматизації на поведінку загалом, які не можуть бути охоплені масовими опитувальниками чи анкетами, що характерні для кількісних методів дослідження. Також при проведенні дослідження із використанням цього методу є можливість отримати не лише змістовні відповіді, а й зафіксувати певні невербальні маркери, які також можна включати до аналізу. Серед них інтонації, паузи, емоційні реакції.

У контексті дослідження підліткової девіації важливим є отримання достовірної інформації щодо соціального досвіду респондента, а саме їх взаємодій із дорослими, однолітками, представниками інших соціальних інститутів, які могли ініціювати або підкріплювати стигматизуючі практики. Глибинне інтерв'ю, у порівнянні з іншими методами, дає змогу виявити усі аспекти стигматизації, особисте ставлення індивідів до отриманої стигми, їх реакцію на цей процес. Саме через відкриті відповіді, уточнювальні запитання та відкриту взаємодію з респондентом можливо вийти за межі нормативних описів поведінки і зафіксувати механізми інтерналізації стигми, формування вторинної девіації та переживань відторгнення.

Група підлітків, яка була сформована вибіркою для даного дослідження, складається із восьми осіб віком від 13 до 18 років, серед яких було шестеро дівчат і двоє хлопців. Враховуючи специфіку досліджуваної проблематики, склад групи респондентів було сформовано так, аби охопити різні типи досвіду стигматизації — за зовнішніми ознаками, поведінковими характеристиками, соціальним статусом. Дотримання принципу варіативності дозволило уникнути однобічності та отримати ширший спектр інтерпретацій стигматизуючих практик у різних контекстах.

Питання для напівструктурованого глибинного інтерв'ю були сформульовані з урахуванням необхідності охоплення ключових аспектів дослідження — досвіду стигматизації, джерел навішування ярликів, суб'єктивного сприйняття ярлика індивідом, а також реакцій, що виявлялися у відповідній поведінці. Водночас під час створення гайду для проведення інтерв'ю особливо була приділена уникненню оціночних конструкцій, що могли би активізувати соціально бажані відповіді або призвести до замовчування чутливих тем. Основу інтерв'ю складали відкриті запитання, які передбачали опис власного досвіду, реакцій на певні явища чи дії, їх інтерпретацію. Такі питання стимулюють рефлексію, створюючи умови для осмислення власного досвіду і сприяють виявленню ланцюга взаємозв'язків між стигматизацією та поведінковими реакціями підлітків.

Оскільки дослідження базувалось на роботі з неповнолітніми, воно передбачало перед початком інтерв'ювання отримання згоди одного з батьків або офіційного опікуна, а також усна згода самого підлітка на участь у дослідженні. Респондентам було гарантовано повну анонімність та конфіденційність їх особистої інформації, яка використовуватиметься лише в межах дослідження.

Окрему увагу приділено важливості уникання тиску на респондентів, їм була надана можливість відмовитись відповідати на будь-яке запитання, що викликало у них дискомфорт. Формат діалогу було побудовано так, щоб створити безпечний простір для вільного висловлювання, з урахуванням вікових та емоційних особливостей учасників. Таким чином, дотримання етичних норм забезпечило легітимність дослідницької процедури, а це спрямовано на підвищення достовірності отриманих даних через формування довірливої атмосфери.

Процедура проведення інтерв'ю передбачала онлайн-конференцію з кожним із респондентів із використанням платформи ZOOM, яка слугувала зручним середовищем для комунікації. Тривалість інтерв'ю варіювалася від 15 до 45 хвилин, залежно від активності та відкритості респондента, глибини його саморефлексій і бажання ділитися досвідом.

Таким чином, обраний метод напівструктурованого глибинного інтерв'ю завдяки своїм особливостям дозволяє адекватно відобразити складну й багатовимірну природу впливу стигматизації на девіантну поведінку підлітків. Метод забезпечує гнучкість у зборі емпіричних даних і створює умови для виявлення не лише зовнішніх проявів девіантності, а й внутрішніх механізмів переживання соціального тиску, інтерналізації негативних ярликів, емоційних реакцій та процесів самовизначення в умовах стигматизації. Поєднання системної структури інтерв'ю та відкритості до індивідуального досвіду респондентів сприяє глибшому розкриттю контекстуальних значень, що неможливо реалізувати за допомогою кількісних інструментів. Отже, обраний підхід є концептуально релевантним цілям дослідження, оскільки дозволяє

простежити взаємозв’язок між стигматизацією та девіантною поведінкою в індивідуальному вимірі, враховуючи динаміку суб’єктивного досвіду та соціального контексту.

3.2. Аналіз результатів опитування щодо впливу стигматизації на девіантну поведінку підлітків

Для глибинного розуміння впливу стигматизації на формування девіантної поведінки підлітків було проведено якісне опитування серед представників цільової групи. Основна мета полягала у виявленні суб’єктивного досвіду підлітків, які стикалися з проявами стигматизації, упередженого ставлення, а також у з’ясуванні, як це вплинуло на їхню поведінку, самосприйняття та міжособистісні стосунки.

Опитування було спрямоване на фіксацію випадків стигматизації, форм і джерел її прояву, а також специфіки поведінкових реакцій на неї. Особлива увага приділена емоційним переживанням респондентів, реакціям на стигматизацію, змінам у їхній соціальній поведінці у відповідь на цей процес, визначення оточення що найчастіше спричиняє це явище та оточення, серед якого підліток шукає підтримки. Отримані відповіді стали основою для подальшого аналізу, що дозволяє виокремити типові патерни впливу стигми на поведінку підлітків.

Опитування, проведене серед восьми підлітків віком від 13 до 18 років, було побудоване за блоковою структурою, яка складається із таких ключових тем та розділів:

- Розуміння явища стигматизації — з’ясування індивідуального сприйняття респондентами самого феномену стигми.
- Особистий досвід — опис власних ситуацій, у яких респонденти стикалися з упередженим ставленням.
- Емоційний вплив — виявлення почуттів, що супроводжували подібні ситуації, та змін у самосприйнятті, сприйнятті інших.

- Реакція та поведінка — аналіз змін у поведінці підлітків у відповідь на стигматизацію, включно з потенційними девіантними проявами.
- Реакція оточення — як соціальне середовище реагує на ситуації упередженого ставлення та яку підтримку очікують самі підлітки.

Порівняльний аналіз першого блоку засвідчує, що всі респонденти демонструють усвідомлення поняття та явища стигматизації через власний соціальний досвід. Визначальними характеристиками стигматизації для більшості підлітків є зневажливе ставлення, словесні образи, моральне приниження, уникнення або ігнорування. Значна частина респондентів також відзначила такі маркери, як поширення пліток, необґрунтовані звинувачення та фізичне насильство.

Ці уявлення мають як загальні риси, так і особистісні акценти. Наприклад, респондентка О.ж.16,З вказує на емоційний компонент — “дискомфорт” і “пригнічення”, що виникають внаслідок образливих висловлювань. Деякі підлітки, зокрема К.ж.13,К.Н і Д.ж.18,Х, на основі власного досвіду виокремлюють не лише сам факт упередженого ставлення, а й механізми соціального нав’язування ярликів, що відображає розуміння стигми як системного процесу. Так, К.ж.13,К.Н зазначила, що під час навчання у німецькій школі без належного знання мови відбувалось: “...цькування, тому що в школі половину людей цькують через те, що вони просто не розуміють інших людей…а ти просто не знаєш їхньої мови і не розумієш їх… Їм (місцевим школярам) це не подобається, і починається щось подібне”. А Д.ж.18,Х говорила, що “...коли люди несправедливо відносять до мене якийсь ознаку або нав'язують мені якісь упереджені… уявлення, мені здається, що вони роблять це через свої стереотипи або хибні уявлення про мій особистий стан”.

Загалом перший блок показує, що підлітки не лише розпізнають явище стигматизації, але й мають сформоване уявлення про його багатоформність. Це свідчить про високий рівень чутливості до соціальної несправедливості, що є передумовою як для психологічного реагування, так і для потенційних форм девіації як відповіді на цю несправедливість.

Другий блок опитування мав на меті виявити реальні випадки стигматизації, з якими стикалися респонденти, джерела цих проявів, а також їхню частотність. Відповіді демонструють, що всі учасники опитування мають досвід упередженого ставлення. Серед форм стигматизації респонденти найчастіше згадують словесні образи, моральне приниження, уникнення спілкування, а також несправедливе ставлення з боку як однолітків, так і дорослих. Варто зазначити, що жоден із респондентів не вніс до переліку фізичне насилля.

Джерела упередженого ставлення варіюються. Частина підлітків вказує на однолітків (О.ж.16,З; Є.ж.15,П; К.ж.13,К.Н), інші – на викладачів чи дорослих (Ю.ч.14,П; Д.ж.18,Х; О.ж.18,Д). Так, О.ж.16,З повідомила: “Коли я вступила до університету, і в моментах комунікації з моїми одногрупниками, була така ситуація, що вони... Більшість, я б сказала, відсотків 95, були російськомовними. І іноді їх реакція та вислови стосовно моєї розмовної мови, саме української, були, як сказати, досить образливими…Це однолітки найчастіше та в одиничних випадках викладачі”, а Є.ж.15,П зазначила: “Мої нові однокласники уникали спілкування зі мною...це тривало приблизно 2-3 тижні і проявлялося найбільше від хлопців однокласників.”. К.ж.13,К.Н підкреслила регулярність подібних ситуацій: “Однолітки, однокласники. Майже щодня…агресія відбувається майже щодня. Неважливо, яка ситуація, їм усе одно. Вони дуже агресивні. Я не кажу про всіх, але дуже багато тих, хто агресивний”. Найрегулярніші прояви стигматизації ми бачимо у середовищі однолітків, із якими респондентів пов’язує навчальний процес, соціальний інститут освіти.

Інші респонденти визначають джерелом упередженого ставлення дорослих, зокрема педагогів. Ю.ч.14,П зауважив: “Це було (упереджене ставлення) доволі часто, з боку батьків. Тобто, за вашими озвученими критеріями, йдеться про дорослих. ”, а Д.ж.18,Х підтвердила: “у мене був такий досвід у житті. Це відбувалося зі сторони викладачів у навчальних закладах. Приклад, напевно, коли ми працюємо над собою, стараємось, а викладач тебе

не помічає, не бачить, ну, як би робить це спеціально.”. Аналогічну ситуацію описала О.ж.18,Д: “Я думаю, що це, звісно ж, у закладі, в якому я навчаюся. Це творчий ВИШ, де хлопці цінуються набагато більше, ніж дівчата. Тому жіноча стать, звісно, принижується: “Дівчат багато, хлопців мало, ось ми їх і цінуємо, а ви, ну так, робіть там щось”. І, звісно, ставлення до дівчат тут гірше, ніж до чоловіків. Чоловіків ніби підносять просто за те, що вони хлопці. Звісно ж, що стосується зовнішності, у нас часто вживаються такі слова, як “ось ці розумні, ось ці красиві, а ось ці – не дуже”. Звісно, щодо мене теж таке було. От від однолітків такого не буває. У нас все добре в колективі, а от з боку викладачів це постійно: якісь не такі, криві, косі й постійне якесь моральне приниження.”.

В окремих випадках стигматизація надходила з кількох джерел одночасно, але все одно в контексті одного соціального інституту. С.ч.18,З охарактеризував це так, розповідаючи як це було у школі: “Це були... і однолітки (однокласники), і дехто там на декілька років старший, але вчителі там, чи дорослі ніколи”. Таким чином, стигматизація не обмежується міжособистісними відносинами в учнівському середовищі, а виявляється у більш широких соціальних зв’язках, які часто, як ми бачимо, пов’язані із соціальним інститутом освіти (однокласники, педагоги). Також ми бачимо, що характерною є найбільша поширеність спричинення стигматизації від однокласників серед підлітків молодшої вікової групи. А стигматизація від старших осіб, зокрема педагогів, проявляється частіше серед підлітків старшого віку, які завершили навчання у школі й продовжують здобувати освіту у інших закладах.

Частота стигматизації, згідно з наданими розповідями респондентів, варіюється від поодиноких епізодів до систематичних проявів. Наприклад, К.ж.13,К.Н повідомляє про майже щоденні випадки цькування, тоді як Д.ж.18,Х описує їх як рідкісні, але все одно присутні. Частіше за інших стигматизацію відчувають наймолодші учасники (13–15 років), що може свідчити про особливу вразливість цієї вікової групи. Респонденти старшої вікової групи

схильні описувати вже минулі події, які стосуються вже пережитого досвіду, а не тих, що зараз активно розвиваються.

Таким чином, другий блок демонструє нам, що досвід стигматизації у підлітковому віці є поширеним, різноманітним за формами прояву та джерелами виникнення. Лише одна респондентка - Д.ж.18,Х визначала як причину стигматизації не якусь власну особистісну якість чи характеристику, а специфічний емоційний стан іншої особи, бо розповідаючи про власний досвід стигматизації вона його окреслила таким чином: "...відбувається якась ситуація, наприклад, щось не підготували або щось не готове. І люди в цей момент перебувають у стані, коли потрібно дуже терміново щось зробити, і вони іноді можуть опинитися в складному емоційному стані, і через це вони починають, перш ніж щось з'ясувати, звинувачувати людину". Серед інших респондентів за їх визначенням у двох джерелом стигми стала мова спілкування, що характерно, саме в межах навчального закладу, адже ярлик навішували однокласники, одногрупники, чи іноді викладачі. Серед інших джерел були згадані два раза фізичні характеристики, знецінення старань та вмінь, та статус "новеньої" у колективі шкільного класу. Тобто, стигматизація має як особистісний, так і соціально обумовлений характер, що може слугувати підґрунтям для формування девіантних стратегій поведінки у відповідь на систематичне порушення соціальної справедливості.

Третій блок опитування був спрямований на з'ясування емоційного стану респондентів у ситуаціях стигматизації, а також на виявлення її впливу на самосприйняття та ставлення до інших. Загалом відповіді засвідчують глибоке емоційне залучення підлітків та наявність негативних переживань, які супроводжують ситуації упередженого ставлення.

Дехто серед опитаних прямо вказують на пригніченість, образу, дискомфорт або почуття меншовартості. Наприклад, О.ж.16,З повідомляє: "Такі моменти навіювали відчуття меншовартості", а Ю.ч.14,П зазначає: "Я почувався пригнічений дуже". Є.ж.15,П згадує про фізіологічне втілення цього стану — "незручність", особливо у шкільному середовищі. Водночас

респондентка О.ж.18,Д описує це через емоційну деструкцію: “Було дуже багато сліз, прикро, нерозуміння”. Загалом ми бачимо глибокі емоційні переживання, сильний негативний вплив на емоції та бачення себе серед опитаних підлітків.

Напротивагу проаналізованим відповідям виступають коментарі з приводу цього питання іншої частини респондентів, які демонструють спроби раціоналізації або емоційної відстороненості як реакції на стигматизацію. Так, С.ч.18,З ділиться: “...мені завжди було майже все одно”, хоча надалі зазначає труднощі в уникканні осіб, які виявляли упередження до нього. Подібна емоційна дистанція спостерігається і в К.ж.13,К.Н, яка вказує на емоцію веселощів (сміх), водночас підкреслюючи нерозуміння причин їх поведінки, скерованої агресії: “Важко зрозуміти їх… чому вони агресують на тебе”. Найважчим для неї, як вона зазначила було саме це нерозуміння, чому із нею так поводяться. Хоча в іншій частині інтерв’ю дівчина чітко говорила про категорії груп осіб із якими так само поводяться у її школі, як і з нею, пояснюючи причини: “Тобто є люди, які знають німецьку і більше спілкуються нею, а не іншою мовою. Потім починається інший рівень. Тобто, є люди, які спілкуються німецькою, але здебільшого вони розмовляють українською чи російською. А є ті, хто взагалі не розуміє інших мов і говорить тільки своєю. Інші (місцеві школярі) їх не розуміють і повністю відсторонюються від них. Німці сприймають лише перший тип, тих, хто майже повністю говорить німецькою”.

Отже, ми можемо припускати, що підлітки намагються пояснювати для себе причини чому вони отримують той, чи інший ярлик та певне ставлення до себе, хоча насправді не сприймають це як причину, що дійсно мала б спричиняти таке ставлення до них.

Щодо впливу на самосприйняття, спостерігаються різні моделі реакцій. Частина респондентів повідомляє про зниження самооцінки, формування почуття провини або нікчемності (О.ж.18,Д: “,..ти вже відчуваєш, що справді гірший за всіх.”). Інші говорять про пошук механізмів захисту або навіть

особистісного зростання. Так, Ю.ч.14,П зазначає: “я почав ставитись до інших з більшим розумінням”, а В.ж.17,Д говорить про розвиток навичок самоаналізу.

Загалом, відповіді демонструють глибокий психоемоційний вплив стигматизації, який здатен або у більшості випадків порушити внутрішній баланс підлітка, або, навпаки, стати поштовхом до адаптивних змін, позитивних з точки зору самого індивіда. Проте навіть ті респонденти, які намагаються дистанціюватися від негативного досвіду, визнають наявність тривалого емоційного навантаження, що підкреслює травматичний потенціал стигматизації в підлітковому віці.

В результаті аналізу ми бачимо широкий спектр стратегій реагування, що варіюється від уникнення до агресії чи дій протесту. Частина респондентів прямо вказує на зміни у своїй поведінці, що мали деструктивний характер або набувають ознак девіації, інші, на противагу їм, демонструють адаптивні або компенсаторні механізми.

Найяскравіше прояви девіантної поведінки ілюструють висловлювання респондентів. Так, Ю.ч.14,П зазначив: “Поведінка стала гіршою набагато у мене. А внаслідок цього погіршились й оцінки, почав грубіше спілкуватись з іншими. Доходило до бійок”. У цьому випадку спостерігається не лише порушення навчальних і соціальних норм, а й активне, агресивне відстоювання себе, що може бути також спробою виправдати власну агресію в умовах психологічної напруги чи соціального тиску. Девіантність тут виявляється через пряму конфронтацію з оточенням — як шкільним, так і загальним соціальним.

Іншу ситуацію описала Є.ж.15,П: “Я не хотіла йти до неї (школи). Я себе там відчувала одинокою та чужою… Я прогулювала школу”. Тут бачимо інший, протилежний реакції — замість відкритого конфлікту вона просто зникає з простору, де почувається некомфортно. Відбвається втеча від ситуації, яка викликає біль і напругу. Вона замикається в собі, уникає соціального контакту, і це теж одна із форм девіантної поведінки.

Розглянемо свідчення О.ж.18,Д, яка пережила глибоке емоційне виснаження, але трансформувала це у форму внутрішньої боротьби: “Тобі кажуть, що ти ніхто… ти хочеш довести: ні, це не так… ти стараєшся, але тебе знову принижують”. Її поведінка не набуває ознак відкритої девіації, але внутрішнє напруження йде у площину гіперкомпенсації через навчальні досягнення, що потенційно загрожує емоційним вигоранням.

Агресивну модель реагування описала Д.ж.18,Х: “Я була, напевно, агресивною в такі моменти. Була агресія, було обурення, чому так до мене ставляться”, що вказує на спробу відстояти себе через конфліктну поведінку. Своєрідну форму символічного протесту обрав С.ч.18,З: “...волосся пофарбував у знак протесту”. Ми бачимо що протести можуть варіюватись у найрізніших проявах. Йдеться про можливу зміну поведінки, її тактики, мети діяльності, спілкування, самосприйняття, зовнішності. Стигматизація впливає на особистість підлітка найрізноманітнішими способами, що лише у деяких випадках приносить позитивні результати, як от у респондентки О.ж.18,Д, яка хоч і через біль, дискомфорт, та інші негативні відчуття, але вона здобула мотивацію для подальшого розвитку професійних навичок під час початку свого шляху здобуття фахової освіти після того як пережила стигматизоване сприйняття викладачами.

Не всі респонденти демонструють девіантну поведінку у відповідь на стигматизацію. Наприклад, В.ж.17,Д навпаки, говорить про рефлексивний розвиток, а саме про зростання як особистості через аналіз поведінки, до якого спонукали конфліктні ситуації на цьому підґрунті, а К.ж.13,К.Н прямо вказує: “Чесно, не знаю”, що свідчити про або неусвідомленість та слабкий самоаналіз, або мінімальність хоч якихось поведінкових змін, які були б пов’язані із стигматизацією, чи звичайне небажання пояснювати травматичний досвід.

Таким чином, четвертий блок демонструє, що стигматизація провокує в підлітків широкий спектр поведінкових реакцій — від прямої агресії, протестів, уникнення соціуму до саморефлексії та компенсації через досягнення. Важливо звернути увагу на те, що ці реакції часто мають циклічний характер. Агресивна

поведінка викликає ще більше осуду, а уникнення — ще більшу ізоляцію. В обох випадках підліток потрапляє в замкнене коло, з якого важко вийти без зовнішньої підтримки. Це те, що можна назвати “горизонтальною” реакцією — коли відповідь на проблему знову і знову відтворює ситуацію, замість того щоб її змінити. У цьому стані підліток реагує, але не вирішує. Тому набуває важливості не просто фіксація девіантної поведінки, а побудова нових, цілісних комунікаційних сценаріїв де є підтримка, простір для висловлення і той, хто розуміє й допомагає підлітку і такій ситуації. Це можуть бути фахівці — психологи, соціальні працівники, педагоги, які допомагають змінити сам спосіб реагування на кризову ситуацію.

Йдеться не про контроль чи покарання, а про вихід з реактивності до усвідомленої дії. Тільки так можна розірвати ці цикли, негативні вони чи навіть умовно “позитивні” (компенсація через досягнення, якого може завжди бути мало). Потрібно дати підліткові шанс відчути, що його бачать, чують і готові підтримати. Саме у такій взаємодії закладається основа для зменшення впливу стигматизації та профілактики подальшої девіантної поведінки.

Девіантні прояви не завжди мають форму відвертого порушення норм, часто вони носять латентний або психологічно детермінований характер. Це ще раз підкреслює складність зв’язку між стигмою і девіацією. Не кожна стигма веде до девіантності, але вразливість підлітка і спосіб соціальної адаптації відіграють вирішальну роль. Також важливим є те, яким чином сприйме стигму підліток і яку стратегію обере для її подолання. В заледності від цього у результаті ми можемо побачити або девіантність, або певні досягнення у діяльності підлітка.

Аналіз відповідей респондентів на п’ятий блок питань засвідчує неоднорідність реакцій соціального оточення на випадки стигматизації. Спостерігається переважання пасивної або байдуже-нейтральної позиції як з боку однолітків, так і з боку дорослих. У більшості випадків підлітки не отримують адекватної підтримки, що лише посилює відчуття ізольованості та беззахисності.

Декілька респондентів прямо вказали на повну відсутність реакції або байдужість. Наприклад, Є.ж.15,П зазначила: “Реакція була відсутня і у однолiток, і у дорослих”. Подібну думку висловив і С.ч.18,З: “Більшість, що дорослим, що вчителям — все одно”, хоча далі уточнив, що деякі друзі все ж намагались підтримувати. К.ж.13,К.Н коротко підсумувала: «Їм усе одно». У цих відповідях фіксується типовий для шкільного середовища механізм мовчазного спостерігання, коли оточення ігнорує факти приниження, несправедливості, конфліктів не втручаючись у ситуацію.

Утім, спостерігаються й випадки активної підтримки. Ю.ч.14,П згадує: “Однолітки з групи товаришів підтримали мене”. В.ж.17,Д навела приклад педагогічної підтримки: “Якщо педагог помічає, то однозначно, вона намагається допомогти вирішити цю проблему”. Позитивний досвід колективної солідарності описала і О.ж.18,Д: “Однолітки, друзі, одногрупники підтримували, тому що розуміли, що це неправильно з боку педагога так поводитися з учнем”. Подібну ситуацію зафіксувала й Д.ж.18,Х: “Колектив починає намагатися заступатися за тебе, якось підтримати”.

Ці відповіді демонструють, що наявність підтримки з боку однолітків або вчителів здатна значно пом’якшити вплив стигматизації, а іноді навіть протидіяти їй. Однак такі приклади залишаються менш розповсюдженими. Зазначимо, що колективне об’єднання більш характерне для підлітків старшої вікової категорії, для них характерною стає згуртованість. Таким чином, загальна тенденція полягає в домінуванні емоційної байдужості або уникнення відповідальності з боку соціального оточення, що ускладнює формування довіри до соціуму та сприяє посиленню ізоляції підлітка у ситуаціях стигматизації.

Останнє запитання п’ятого блоку є особливо цікавим для розгляду. Воно стосується індивідуальних стратегій поведінки підлітків у відповідь на упереджене ставлення та стигматизацію. Отримані відповіді свідчать про широкий спектр реакцій, який варіюється від уникнення до активного захисту, від вербального опору до фізичного спротиву. Це підкреслює, що підлітки

обирають не лише інстинктивні реакції, а й свідомі моделі поведінки, орієнтуючись на власний досвід, доступні ресурси підтримки та емоційний стан.

Найпоширенішою виявилася стратегія дистанціювання у спілкуванні з тими, хто здійснював навішування ярликів. Так, Є.ж.15,П визначила: “Взагалі найчастіше я обираю уникнення спілкування”, а С.ч.18,З підтвердив: “Я більш за все намагаюся просто ігнорувати чи уникати таких людей”. Відмова від конфронтації трактується ними як спосіб збереження емоційної рівноваги, але водночас сприяє ізоляції. Для Д.ж.18,Х основною стратегією стала стратегія ескапізму : “Я закриваюся в собі. Тому що… я завжди була одна і намагалася сама себе підтримати”. Така поведінка зумовлена її попереднім досвідом. Не знаходчи зовні того, що послабило б вплив стигми, або ж тих людей, хто допоміг би їй у цьому, вона вимушено ізолюється від усього, що її оточує.

Інша група респондентів демонструє активні, навіть конфліктні стратегії. Ю.ч.14,П прямо зазначив: “Основними моїми стратегіями поведінки була бійка, ну і перепалка”. К.ж.13,К.Н також акцентувала на готовності до фізичного спротиву: “Можу дати в пику… щоб не бути тряпкою”, водночас додаючи більш м’яку альтернативу у вигляді використання маніпуляцій перед дорослими, вчителями. Такий підхід поєднує агресивність і прагнення до впливу через авторитет дорослих, що може слугувати ознакою захисного механізму в умовах соціального тиску.

Деякі респонденти демонструють розвиток у своїх стратегіях — від пасивного уникнення до більш усвідомленого захисту себе, серед яких знову фігурує уникнення. Так, О.ж.16,З наголосила: “Раніше це було уникання… Зараз я можу сказати, що я відстоюю свої права, свою позицію”. А В.ж.17,Д говорила про звернення за допомогою: “Звернення за допомогою до друзів, до викладачів”, що свідчить про використання соціальних ресурсів як форми опору.

Таким чином, поведінкові стратегії підлітків у ситуаціях стигматизації демонструють і адаптивні, і деструктивні моделі реагування. Уникнення,

агресія, самоізоляція, апеляція до авторитетів або розвиток асертивності. Це не лише відповідь на зовнішній тиск, а й свідчення рівня сформованості внутрішніх механізмів подолання соціальної напруги. У випадках, коли підтримка відсутня, реакція часто набуває крайніх форм, що підвищує ризики девіантної поведінки.

Отже, у результаті здійсненого аналізу результатів проведеного глибинного напівструктурованого інтерв'ю ми можемо відзначити, що стигматизація є поширеним і багатогранним явищем у житті підлітків, яке має як емоційний, так і поведінковий вплив. Усі респонденти підтвердили, що стикалися з навішуванням ярликів, джерелами стигматизації виявилися різноманітними: найчастіше це були однолітки, а серед групи старших підлітків – педагоги. Цей розподіл особливо яскраво демонструє залежність типу соціального тиску від вікової та освітньої позиції індивіда.

Досвід стигматизації супроводжувався вираженими негативними емоціями від пригнічення до гніву, що у частини підлітків призвело до змін у самосприйнятті та ставленні до інших. В одних випадках це стало поштовхом до розвитку навичок самоаналізу та пошуку підтримки, в інших — до самоізоляції, конфліктності або поведінки у вигляді протесту. Таким чином, можна стверджувати, що стигматизація виконує роль тригера, який може або послабити особистість, або мобілізувати внутрішні ресурси, залежно від її адаптаційного потенціалу.

Особливу увагу заслуговують виявлені поведінкові стратегії. Частина з них має ознаки девіантності, серед яких пропуски занять, агресія, порушення соціальних норм. У той самий час інші вказують на адаптивні реакції, включно з конструктивною самоорганізацією чи зверненням по допомогу. Водночас пасивна реакція соціального оточення (часта байдужість або невтручання, ігнорування) підсилює ризик негативних наслідків стигматизації та знижує довіру до соціуму.

Таким чином, стигматизація в підлітковому віці є не лише емоційно травматичним, а й потенційно небезпечним соціальним досвідом, що може

стати чинником формування девіантної поведінки. Такі ситуації найбільш важливі для формування стратегії життя особистості, реакції на несправедливість та захист власних прав, формування соціальних опор та значущих соціальних зв'язків, а також ставлення до професійних відносин, особистих, сімейних та навчання. Отримані результати підкреслюють важливість своєчасного виявлення проявів стигматизації в освітньому середовищі та формування системи підтримки, яка сприятиме позитивній соціалізації підлітків і зниженню ризиків девіації.

3.3. Рекомендації щодо профілактики та подолання негативного впливу стигматизації на формування девіантної поведінки підлітків

Після аналізу результатів проведеного глибинного напівструктурованого інтерв'ю, першим і базовим кроком у профілактиці негативного впливу стигматизації вважаємо запровадити систему регулярних перевірок соціально-психологічного клімату класу за участю шкільного психолога, соціального працівника, освіти батьків та включення в цей процес шкільної медіації, створення системи омбудсмена або ж визначити в кожному класі учня-посередника, якого оберуть самі діти і до якого вони зможуть звертатися в разі конфліктів. Додатково практичною формою впливу є тематичні інтерактивні заняття на теми прийняття, етики спілкування, ідентичності, розв'язання конфліктів, ненасильницької комунікації - де учні зможуть не просто слухати, а обговорювати власний досвід.

Оскільки стигматизація часто проявляється не лише від однолітків, а й з боку педагогів, важливо працювати з освітянами як із носіями соціального впливу. У дослідженні кілька респондентів прямо вказали на принизливі або зневажливі дії викладачів. Ми можемо припустити, що не всі педагоги усвідомлюють, як саме їхні слова можуть травмувати. Профілактика у даному випадку - це не лише нормативне покарання, а насамперед підвищення обізнаності. Тренінги, психолого-педагогічні семінари, супервізії мають бути спрямовані на покращення кваліфікаційних знань та умінь викладачів, щоб

покращити їх навички спілкування із учнями, студентами, надати їм розуміння важливості дотримання належного спілкування та форми викладу матеріалу. Також важливо плекати культуру педагогічної етики — коли повага до учня, навіть у конфліктній ситуації, є непорушною нормою. Якщо дорослий не транслює стигму, а навпаки стає прикладом уважності та підтримки, він знижує ризик формування у підлітка девіантної поведінки.

Підліток, який розуміє свої емоції й знає, як із ними поводитися та підпорядкувати собі під контроль, має більше шансів не зламатися під тиском стигматизації, отримати менше її негативного впливу. Він має засвоїти позитивні алгоритми вирішення конфліктних ситуацій, які ведуть до його саморозвитку. Результати опитування показали, що частина респондентів із часом навчились аналізувати ситуації, відстоювати себе або хоча б уникати негативного впливу. Це свідчить про важливість розвитку внутрішніх ресурсів. Впровадження тренінгів зі самопізнання, емоційної грамотності, асертивної поведінки могло б допомогти підліткам не лише розпізнавати стигму, а й не дозволяти їй зруйнувати самооцінку. Якщо молода людина вміє сказати «ні», відстояти межі чи звернутись по підтримку — це вже захист. Такий розвиток зменшує ризик агресії, самоізоляції або протестної девіації як форми відповіді на приниження.

Частина респондентів дослідження згадувала, що не отримувала жодної підтримки або навіть не очікувала її, бо не знала, до кого звернутись. Це свідчить про серйозний брак доступних і довірливих каналів допомоги. У школах мають бути не просто “формальні” психологи, а бути задіяні ті професіонали, до кого учні не боялися б звернутись та отримати необхідну допомогу. Також важливо створювати групи підтримки, де підлітки можуть ділитися досвідом і бачити, що вони не одні. Гарячі лінії, індивідуальні консультації, конфіденційне консультування — усе перелічене має боротись із негативним впливом на можливе формування девіантної поведінки у підлітків, бо викорінюватиме сам процес стигматизації, критичність сприйняття його наслідків. Коли дитина бачить, що її досвід не ігнорують, вона отримує шанс не

піти шляхом протестної або агресивної поведінки, а впоратися з ситуацією конструктивно.

Перший напрям пов’язаний з роботою безпосередньо у закладах середньої освіти, це пов’язано з діяльністю шкільного психолога, соціального працівника, вчителів та розвинутості функції розв’язання конфліктів, соціально-поведінкової освіти, та залучення шкільного самоврядування (омбудсмен, медіаційне спілкування, тощо).

Другий напрям - це освіта шкільної та сімейної медіації створення інституційних форм та поширення знань про них до яких, у випадку необхідності, підліток - можливо анонімно - може звертатися для отримання допомоги.

Третій напрям - це розвиток програм антистигамаційного напряму через організацію в органах місцевого самоврядування, а саме Департаменту освіти, Департаменту сім’ї та молоді, Служби у правах неповнолітніх (переглянь правильні назви на сайті, наприклад, Запорізької міської ради).

Четвертий напрям пов’язаний з функціями державної влади, наприклад, служби зі справ неповнолітніх, Департаменту науки та освіти ЗОВА, Департаменту сім’ї та молоді ЗОВА - діяльність яких має бути координуючою з вивчення, дослідження та створення програм навчання та тренінгів та супроводження розв’язання цих проблем у підлітків з залученням провідних закладів вищої освіти у навчальних закладах, які працюють з підлітками - школах, профтехосвіті, коледжах.

П’ятий напрям, пов’язаний з “навчанням ззовні” у позашкільних установах та спортивних клубах та гуртках, мова йде про програми соціалізації назовні від навчального закладу та формування опор для дітей зі стратегією ескапізму та дистанціювання.

Шостий напрям, пов'язаний з неформальною освітою громадського сектору, незалежних громадських об’єднання, так залучення до волонтерської та соціально схвальної громадської діяльності піднімає соціальний та

комунікативний статус підлітків та формує соціальний імунітет до стигматизації та поведінку відстоювання своїх прав.

Сьомий напрям пов'язаний з освітою та підготовкою батьків, освітою сімейної соціальної інституції, у готовності батьків "бачити" проблеми дітей-підлітків, бути їм опорою і при необхідності звертатися до професійної сімейної та шкільної медіації, і головне не бути актором стигматизації власних дітей.

Отже, профілактика негативного впливу стигматизації на формування девіантної поведінки підлітків потребує комплексного підходу, що поєднує освітню, психологічну та соціальну складову, яка здебільшого стосується соціального інституту освіти. Як показало дослідження, реакції підлітків на стигму можуть бути дуже різними, від замкненості й уникнення до агресії та прямого конфлікту. У зв'язку з цим важливо не лише працювати з окремими проявами поведінки, а створювати умови, у яких саме середовище не сприятиме формуванню стигми.

Окрім 7 інституційних напрямів вдосконалення роботи з цієї проблеми я виділяю чотири ключові напрямки, які потребують розвитку — робота з середовищем, підтримка дорослих у їхній етичній та професійній позиції, розвиток внутрішніх ресурсів у самих підлітків і забезпечення доступу до соціально-психологічної та медіаторської допомоги. Такий підхід формує стійку систему профілактики. Їх реалізація дозволяє знизити ризики соціального відчуження, навчити підлітків справлятися з тиском і підтримати їх на шляху до дорослішання без травмуючого досвіду стигматизації.

У третьому розділі ми проаналізували результати якісного дослідження, у рамках якого ми практично підтвердити взаємозв'язок між стигматизацією та девіантною поведінкою підлітків. Ми обрали метод напівструктурованого глибинного інтерв'ю, що дало змогу отримати деталізовану інформацію від восьми підлітків віком від 13 до 18 років, які мали різний досвід стигматизації. Цей метод дозволив побачити, як саме підлітки переживають упереджене

ставлення, які емоції відчувають, як інтерпретують свою поведінку у відповідь на соціальний тиск і де шукають підтримку.

Аналіз результатів інтерв'ю показав, що більшість респондентів не лише добре розпізнають явище стигматизації, а й можуть чітко назвати джерела її прояву: однолітки, педагоги, найчастіше загалом агенти соціального інституту освіти; також ми дізнались, що деякі підлітки цілком усвідомлюють механізм та причини того як і чому відбувається їх стигматизація та виключення із соціального кола, але попри розуміння вони не визнають ці причини їх як ті, що справді мали б мати такий вплив на ставлення до них. Досвід стигматизації найчастіше супроводжується емоційними переживаннями від пригнічення до гніву, від почуття меншовартості до спроб самоствердження. У відповідь на це у підлітків формуються різні моделі поведінки: хтось замикається в собі, уникає соціальних контактів, хтось протестує відкрито або агресивно, а хтось намагається компенсувати біль через досягнення. Ці реакції демонструють як деструктивні та адаптивні форми відповідей на стигму. Особливо показовим став розгляд реакцій соціального оточення. У більшості випадків спостерігалася пасивність або байдужість, що ще більше посилює ізоляцію підлітка. Водночас декілька респондентів згадували про підтримку з боку друзів чи окремих педагогів, що значно пом'якшило вплив упередженого ставлення і допомагало впоратись із його негативними наслідками.

Таким чином, результати дослідження підтвердили, що стигматизація в підлітковому віці є фактором, здатним кардинально вплинути на поведінку, самооцінку, емоційний стан і соціальні зв'язки індивіда, визначення його подальшої стратегії поведінки та самореалізації. Усвідомлюючи важливість подолання негативного впливу стигматизації на девіантну поведінку підлітків нами було розроблено рекомендації для досягнення цієї мети. Основні з них: системне налагодження роботи в освітньому середовищі через моніторинг психологічного клімату, просвітницька робота з педагогами щодо етики комунікації, розвиток емоційної грамотності та внутрішніх ресурсів підлітків, забезпечення доступу до довірливих каналів психологічної підтримки. Також

запропоновано сім інституційних напрямів профілактики, які охоплюють як школу й родину, так і громаду, державні органи та громадські організації. Усі ці заходи спрямовані на подолання наслідків стигматизації, усунення її причин шляхом формування емпатійного, відкритого та справедливого соціального середовища для підлітків.

ВИСНОВКИ

Не перших етапах дослідження ми здійснили уточнення основних понять, серед яких найважливішими були “стигматизація” та “девіантна поведінка підлітків”. Розглянувши наукову літературу ми солідаризувались із визначенням Ірвіна Гофмана: “стигматизація представляє собою процес, внаслідок якого індивід із дискредитованою ознакою стає об’єктом відчуження й певною мірою втрачає доступ до соціальної інтеграції”. Далі було уточнено поняття “девіантна поведінка підлітків” - це соціальна активність дітей вікової категорії 10-18 років, яка відхиляється від прийнятих соціальних норм, правил, цінностей соціальних груп, спільнот, інституцій з якими вона входить у відносини.

Далі ми розглянули історію соціологічного та соціогуманітарного дослідження стигматизації як чинника девіантної поведінки підлітків. Ми визначили чотири етапи осмислення: перший етап, позначає початкові уявлення про соціальні відхилення (О. Конта, Е. Дюркгейма та М. Вебера). На цьому етапі девіація розглядається як наслідок дії соціальних норм і структур. Другий етап, пов'язаний з першими поколіннями чиказької школи (У. Томас,Ф.Знанєцький, Р. Парк), які застосували біографічний метод в дослідження девіантної поведінки підлітка і започаткували емпіричний підхід до нашої теми. Третій етап, обумовлений вагомим внеском Г. Беккера й І. Гофмана, які довели соціально нормативне значення стигматизації, у взаємодії характеристики поведінки й реакцію суспільства як соціальних норм та правил. Четвертий етап визначений пошуком процесуальних характеристик стигматизації (Фелана та Лінка). Вони розглянули стигму як поєднання маркування, стереотипізації, розмежування й дискримінації в умовах структурної нерівності. Сучасний етап дослідження стигматизації у девіантній поведінці підлітка визначається дослідженнями у предметно обмежених полях дослідження - соціально-психологічній, соціальній політиці і роботі. У

соціологічному вимірі цього дослідження є у предметному полі соціології молоді (харківської школи О. Якуби і наступного покоління Л. Сокурянської) та в соціології злочинності І. Рущенко. Окремо позначу роботу М. Лепського, який ввів в обіг методологічні ідеї чиказької школи в український дискурс та девіації молоді представлена у різних контекстах біографічного дослідження.

Після визначення предметного поля основних понять і генези соціологічного осмислення нашої теми ми визначили методологічний дизайн нашої роботи. Перш за все, визначено чотири основні принципи: об'єктивність, історизм, принцип загального розвитку та ціннісний підхід. У межах методологічного обґрунтування виділено кілька ключових підходів. Символічний інтеракціонізм (який розвивали Мід, Беккер, Гофман) дав змогу розглядати стигму як соціальний процес, у якому ярлик девіації присвоюється через взаємодію з оточенням. Соціальний конструктивізм (Бергер і Лукман) спрямований на аналіз формування у суспільстві уявлень про норму та відхилення, і їх трансформацію. Розгляд генетичного підходу дозволив визначити генезу соціологічного осмислення нашої теми. Ці підходи разом формують стійку методологічну базу для вивчення проблеми. Окрім цього ми фокусували увагу в дослідження на дискурс галузевій соціології, а саме соціології молоді та соціології права. Перша дозволяє врахувати вікову специфіку формування ідентичності, а друга — механізми інституціоналізації стигми через систему норм і санкцій. Також було обґрунтовано доцільність використання саме якісного підходу у вигляді напівструктурованого глибинного інтерв'ю, що як метод дослідження дозволяє виявити глибинні смисли переживань, відчуттів, думок і досвіду підлітків у їх досвіді стигматизації.

Після цього ми приступили до аналізу феномена девіантної поведінки підлітків і ролі в ньому стигматизації. У соціології девіантна поведінка тлумачиться як вибір альтернативної дії, що порушує сталі зразки взаємодії між індивідом, групою та суспільством, і водночас може бути формою реагування

на глибинні збої в процесі соціалізації. Критично важливою у даному віці є потреба в прийнятті, визнанні, самоствердженні, а відсутність належних міжособистісних зв'язків із ровесниками, батьками, іншими значущими особами здатна створювати глибоке емоційне напруження, що здатне переходити у девіацію. Науковці виділяють п'ять основних груп чинників: соціально-економічні, соціально-педагогічні, соціокультурні, психологічні та біологічні. Вони часто взаємопов'язані та у комплексі посилюють вплив один одного, тому девіантна поведінка не може бути пояснена лише одним чинником, оскільки є складною системою взаємодій між особистістю та її соціальним середовищем. Ці чинники можуть призводити до соціальної дезадаптації (неспроможності підлітка засвоїти базові ролі й норми в межах основних соціалізаційних інститутів). У цьому контексті найбільш типові реакції підлітків — протест, імітація, групування, ескапізм, дистанціювання, самодеструкція.

Також ми розглянули стигматизацію як складний соціальний феномен, що виконує дві головні функції: позначення "інакшості" та підтримання домінантних соціальних норм. Стигматизація формується через виявлення відмінностей, їх негативне осмислення, поділ на "ми" і "вони", а завершальним етапом процесу стає соціальна ізоляція індивіда. Цей процес ґрунтується на індивідуальних упередженнях та широких суспільних структурах влади та ієрархії, представники якої визначають що вважати нормою, а що відхиленням. Стигма впливає на самосвідомість індивіда, спричиняє відчуття меншовартості, відчуження. У підлітковому віці ці процеси особливо інтенсивні, адже саме в цей період відбувається активне становлення ідентичності. Соціальні інститути (школа, родина, правоохоронні органи) часто фіксують стигму та транслюють її далі, поглиблюючи соціальну дистанцію і вкорінюючи певні види стигм у суспільстві. Атрибути стигматизації серед яких фізичні особливості, поведінкові девіації, соціальний статус, оцінюються за критеріями видимості, контрольованості, тривалості й інтенсивності соціальної реакції. Через це

стигма стає стійкою соціальною конструкцією, яка формує умови для закріплення девіантної поведінки.

Стигматизація в українському суспільстві є поширеним явищем серед підлітків через матеріальні труднощі, зовнішність, мову, місце проживання або статус. Соціальні трансформації, зумовлені війною, спричинили появу нових маркерів стигми, які швидко інтеріоризуються в освітньому, сімейному та медійному просторах. У таких умовах девіантна поведінка нерідко стає способом психологічної саморегуляції чи протесту. Особливо це стосується підлітків із родин переселенців чи тих, хто має мовну чи етнічну відмінність, що підсвідомо сприймається більшістю як загроза соціальній єдності. У воєнний період стигма є інструментом соціального контролю, також перетворюється на латентний конфлікт, що загострюється між домінуючою більшістю та меншинами. Девіантна поведінка в такому контексті є відповіддю на соціальне виключення, втрату контролю над життям.

У емпіричному дослідженні ми обрали напівструктуроване глибинне інтерв'ю для вивчення впливу стигматизації на девіантну поведінку підлітків, оскільки дослідження зосереджене на суб'єктивному досвіді та реакціях на стигматизацію. Цей метод спрямований на аналіз унікального досвіду кожного респондента. До вибірки увійшли вісім підлітків віком 13–18 років із досвідом різної за типом стигматизації. Інтерв'ю тривали 15-45 хвилин та проводилися онлайн на платформі Zoom, щоб нівелювати географічні бар'єри.

Було виявлено, що всі респонденти стикалися з проявами стигматизації. Найчастіше джерелами ярликування виступали однолітки (особливо серед молодших респондентів), тоді як старші підлітки частіше говорили про упереджене ставлення з боку викладачів. Для цієї групи підлітків однолітки й одногрупники нерідко виступали підтримкою у таких ситуаціях. Форми стигматизації були різними, це і словесні образи, приниження, уникнення, ігнорування, знецінення зусиль та вмінь. Ці прояви переважно виникали у освітньому середовищі та мали систематичний характер.

Респонденти проявили різноманітні реакції на стигматизацію від емоційної пригніченості до спроб раціоналізувати ситуацію. В одних випадках це стало поштовхом до розвитку навичок самоаналізу та пошуку підтримки, в інших — до самоізоляції, конфліктності або поведінки у вигляді протесту. Таким чином, можна стверджувати, що стигматизація виконує роль тригера, який може або послабити особистість, або мобілізувати внутрішні ресурси, залежно від її адаптаційного потенціалу. Серед реакцій фіксувались як девіантні форми поведінки (агресія, конфлікти, втеча з соціального середовища), так і адаптивні (пошук підтримки,рефлексія). Більшість підлітків повідомили про байдуже або нейтральне ставлення з боку оточення на їх стигматизацію. Подібна пасивна реакція підсилює ризик виникнення девіацій, знижує довіру до соціуму у підлітків, що постраждали від присвоєння стигм.

Результати інтерв'ю визначили напрями профілактики негативного впливу стигматизації. На нашу думку, першочерговим має бути впровадження регулярного моніторингу соціально-психологічного клімату в класах за участю фахівців освітнього середовища. Варто створити систему шкільної медіації, омбудсменства, а також проводити інтерактивні заняття з емоційної грамотності та ненасильницької комунікації. Окрему увагу слід приділити роботі з педагогами, оскільки вони нерідко були джерелом стигми, тому набуває важливості просвітницька робота з ними щодо етики комунікації, розвитку емоційної грамотності. Що стосується підлітків, їм варто допомогти розвивати навички самопізнання, емоційного самоконтролю, агресивності. Крім того, важливо забезпечити доступність підтримки — через психологів, групи взаємодопомоги, гарячі лінії, конфіденційні консультації. Було запропоновано сім напрямів інституційної профілактики: шкільне середовище, медіація, місцеві ініціативи, державні програми, позашкільна соціалізація, діяльність громадських організацій, освіта батьків. Комплексний розвиток усіх напрямів може створити безпечне середовище, допоможе формувати здорову ідентичність та довіру до соціуму.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Goffman E. Stigma: Notes on the management of spoiled identity. Prentice-Hall, 1963.

2. Бєлих О. Є. Профілактика стигматизації як фактор попередження девіантної поведінки підлітків. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2009. № 3 (46). С. 266–280.

3. Pescosolido B. A., Martin J. K. The Stigma Complex. *Annual Review of Sociology*. 2015. Vol. 41, no. 1. P. 87–116. URL: https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071312-145702 (date of access: 03.01.2025).

4. Link B. G., Phelan J. C. Conceptualizing Stigma. *Annual Review of Sociology*. 2001. Vol. 27, no. 1. P. 363–385. URL: https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.363 (date of access: 11.01.2025).

5. Durkheim E. Suicide: A Study in Sociology. Taylor & Francis Group, 2005.

6. Becker, H. S. Studies in outsiders: the sociology of deviance. New York: The Free Press; London: Collier-Macmillan Limited, 1963. 177 p.

7. Ківенко Н. В., Лановенко І. І., Мельник П. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма : монографія. Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2002. 134 с.

8. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія : загальний курс: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Каравела, 2004. 456 с.

9. Островська-Бугайчук І. М. Причини формування девіантної поведінки підлітків. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка.* 2015. № 2 (80). С. 48–52.

10. Барабаш О. Теорія та філософія права. URL: https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/00ffe9bb-9b0d-4af6-a353-fe8a0d033346/content (дата звернення: 29.03.2025).

11. Пілецька Л., Петричук М. Соціально-психологічні особливості девіантної поведінки підлітків. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки.* 2019. Вип. 22. С. 91–96.

12. Shaw C. R. The Jack-Roller: A Delinquent Boy's Own Story. Chicago : University of Chicago Press, 1930. 213 p.

13. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 134 с.

14. Самойлов А. М. Концептуальні підходи до розуміння причин девіантної поведінки підлітків. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія.* 2014. № 42(2). С. 39–43.

15. Єсип М. З., Михайлюк І. В. Схильність до девіантної поведінки підлітків з низьким рівнем довіри до себе. *Психологія і особистість.* 2016. № 2 (10), ч. 1. С. 71–81.

16. Тимошенко В. І. Теорія стигматизації. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Нац. акад. внутр. справ. 2019. С. 439–441.

17. Haghighat R. A Unitary theory of stigmatization: Pursuit of self-interest and routes to destigmatisation. *British Journal of Psychiatry*. 2001. Vol. 178. P. 207–215.

18. Чутора М. В. Підходи до розуміння сутності явища стигми. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка, соціальна робота.* 2012. Вип. 24. С. 199–203.

19. Tannenbaum F. Crime and the Community. Boston ; New York : Ginn and Company, 1938. XIV, 487 p.

20. Кузікова С. Б., Лукомська С. О. Психологічні особливості адаптації та девіантної поведінки підлітків в умовах війни. *Слобожанський науковий вісник. Серія: Психологія.* 2025. Вип. 1. С. 66–70.

21. Park R. E., Burgess E. W. Introduction to the Science of Sociology. 3rd ed., rev. Chicago : The University of Chicago Press, 1924. 1040 p. URL:

https://ia601402.us.archive.org/33/items/in.ernet.dli.2015.107514/2015.107514.Introduction-To-The-Science-Of-Sociology_text.pdf (дата звернення: 04.02.2025).

22. Гундертайло Ю. Д. Проблеми стигматизації і самостигматизації внутрішньо переміщених осіб у процесі відновлення життєвої неперервності після переживання травматичних подій. *Наукові студії із соціальної та політичної психології.* 2019. Вип. 42 (45). С. 160–169. URL: https://www.researchgate.net/publication/348707043_Problemi_stigmatizacii_i_samostigmatizacii_vnutrisno_peremisenih_osib_u_procesi_vidnovlenna_zittevoi_nepervnosti_pisla_perezivanna_travmaticnih_podij (дата звернення: 15.03.2025).

23. Київський міжнародний інститут соціології. Дослідження «Досвід війни, втрати, джерела виживання та соціально-психологічні потреби українців». 2023. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1469&page=2 (дата звернення: 20.03.2025).

24. Mead G. H. Mind, Self and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist ; ed. by Charles W. Morris. Chicago : University of Chicago Press, 1934. 439 p. URL: http://tankona.free.fr/mead1934.pdf (дата звернення: 08.02.2025).

25. Безпалько О. В., Звєрєва І. Д., Веретенко Т. В. Соціальна педагогіка : підручник / за ред. О. В. Безпалько. Київ : Київський ун-т імені Бориса Грінченка, 2014. 327 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5543/2/O_Bezpalko_I_Zvereva_T_Veretenko_AM_IL.pdf (дата звернення: 04.03.2025).

26. Козубовський Ю. М., Шелевер Л. В. Профілактика девіантної поведінки молодших школярів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 11: Соціальна робота. Соціальна педагогіка.* 2012. Вип. 14. С. 110–115. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/23401 (дата звернення: 05.03.2025).

27. Соціологія: словник термінів і понять. Київ : Кондор, 2006. 372 с.

28. Стегній О. Г. Девіантна поведінка. *Енциклопедія Сучасної України*, Том 7. URL: https://esu.com.ua/article-23844 (дата звернення: 15.04.2025).

29. Конвенція ООН про права дитини. UNICEF Ukraine. URL: https://www.unicef.org/ukraine/documents/convention-full (дата звернення: 08.03.2025).

30. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 № 2402-III. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 08.03.2025).

31. Проєкт Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації прав підлітків у сфері охорони здоров'я. Міністерство охорони здоров'я України. URL: https://moz.gov.ua/uk/proekt-zakonu-ukraini-pro-vnesennja-zmin-do-dejakih-zakonodavchih-aktiv-ukraini-schodo-realizacii-prav-pidlitkiv-u-sferi-ohoroni-zdorov%CA%80ja (дата звернення: 08.03.2025).

32. Plummer K. Documents of life 2: An invitation to critical humanism. London : SAGE Publications, 2001. 278 p.

33. Merton R. K. Social theory and social structure. New York : The Free Press, 1968.

34. Thomas W. I. The Polish peasant in Europe and America. 2nd ed. New York : Dover, 1958. 250 p.

35. Сокурянська Л. Г. Молодь у суспільстві нерівних: можливості та ризики самореалізації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2017. Вип. 39. С. 327–331.

36. Рущепко І. П. Соціологія злочинності: монографія. Харків : Вид-во Національного університету внутрішніх справ, 2001. 370 с.

37. Лепський М.А. Соціологія агресії: монографія. Запоріжжя: КСК-Альянс, 2021. 289 с.

38. Біографічне дослідження у кейсах дослідників (з практики студій соціологів, медіаторів та кримінологів, істориків, політологів, міжнародників) : монографія / гол. ред. М.А. Лепський. Запоріжжя : ЦНСД, 2025. 278 с.

39. Лепський Максим Анатолійович. Біографічний метод: конструктор дизайну методології дослідження. Запоріжжя, 2025. КСК-Альянс, ЦНСД. 374 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Програма соціологічного дослідження

на тему:

“Стигматизація як чинник девіантної поведінки підлітків”

1. Актуальність

Актуальність даної теми обумовлена необхідністю системного осмислення механізмів стигматизації та її наслідків для поведінки підлітків, а також пошуком шляхів подолання її негативного впливу. Актуалізація цього питання визначена також буремними умовами російсько-української війни, що має негативний вплив на процеси соціалізації підлітків, обумовлюють їх девіантну поведінку та механізми стигматизації в соціальних відносинах в екстремальних умовах існування спільнот. Вивчення цього явища сприятиме можливості розробки рекомендацій для зменшення рівня соціального виключення через стигматизацію, розвитку толерантності в суспільстві та створенню сприятливих умов для соціалізації молодого покоління. Для сьогодення нашого наукового простору є характерним недостатній рівень дослідження взаємозв’язку між стигматизацією та її впливом на процес формування девіантної поведінки підлітків, тому дана тема потребує подальшого детального вивчення.

2.Об'єкт, предмет, мета

Об’єктом даного дослідження є підлітки, що мають прояви девіантної поведінки.

Предметом дослідження є індивідуальний досвід стигматизації у девіантній поведінці підлітків.

Метою дослідження є з’ясування яким чином досвід стигматизації впливає на формування та прояви девіантної поведінки підлітків на основі аналізу їх поведінки, реакцій, переживань.

3. Завдання дослідження

Визначити основні форми стигматизації, з якими стикаються підлітки в соціальному середовищі.

Дослідити досвід стигматизації у підлітків та його емоційні наслідки.

Виявити зв’язок між досвідом стигматизації та проявами девіацій.

Проаналізувати реакції підлітків та соціального оточення на стигматизацію.

4. Гіпотези

1.Підлітки найчастіше стикаються з проявами стигматизації в навчальному середовищі порівняно з іншими соціальними інститутами, середовищами.

2. Старші підлітки (16–18 років) демонструють вищий рівень рефлексії та готовності поділитись досвідом стигматизації, порівняно з молодшими (13–15 років).

5. Інтерпретація базових понять

Стигматизація – це процес, внаслідок якого індивід із дискредитованою ознакою стає об’єктом відчуження й певною мірою втрачає доступ до соціальної інтеграції, як цілий соціальний механізм, який може здійснювати на людину критичний вплив, тобто змінювати її самооцінку, ставлення до себе, його поведінку.

Девіантна поведінка (від лат. deviation — відхилення) — це тип соціальної поведінки, який суперечить прийнятим у даному суспільстві правовим, моральним, соціальним нормам і стереотипам. Особливо це стосується підлітків, адже саме в цьому віці вони тільки починають формувати уявлення про себе і своє місце в суспільстві.

Підлітки — категорія дітей, що відносяться до вікової категорії від 10 до 18 років.

Девіантна поведінка підлітків - соціальна активність дітей віком від 10 до 18 років, яка відхиляється від прийнятих соціальних норм, правил, цінностей соціальних груп, спільнот, інституцій з якими вона входить у відносини.

Упереджене ставлення або стигматизація можуть проявлятись через:

Образливі коментарі щодо Вашої поведінки, зовнішності чи здібностей.

Уникнення спілкування з Вами.

Поширення чуток чи пліток про Вас.

Ігнорування Ваших потреб або зневажливе ставлення.

Відсутність підтримки чи несправедливе ставлення в навчальному закладі або серед однолітків.

Образливі вислови (що стосуються статі, особистості, фізичних особливостей, етнічного походження, віку, релігії, економічного стану тощо) Тобто, це також може бути фізичне насилля, моральне приниження, звинувачення, осуд, ігнорування тощо.

6. Операціоналізація

1.Стигматизація - соціально зумовлене маркування або упереджене ставлення до індивіда, що призводить до його соціального виключення або знецінення.

1.1. Усвідомлення стигматизації. Індикатори:

1.1.1. Здатність респондента розпізнати ситуації стигматизації;

1.1.2. Приклади поведінки, яку підліток ідентифікує як упереджену або дискримінаційну;

1.1.3. Відчуття несправедливого ставлення, навішування ярликів, осуду.

1.2. Джерело стигматизації. Індикатори:

1.2.1.Визначення, з боку кого найчастіше проявляється упереджене ставлення (1.2.1.1 - однолітки, 1.2.1.2 вчителі, 1.2.1.3 - інші дорослі);

1.2.2. Вказування на конкретні соціальні групи, що є джерелами стигматизації.

1.3. Частота та ситуаційність стигматизації. Індикатори:

1.3.1 Частота переживання таких ситуацій (1.3.1.1 - одноразово, 1.3.1.2 - періодично, 1.3.1.3 - систематично);

1.3.2. Конкретні контексти прояву (в школі, на вулиці, вдома).

2. Емоційний вплив стигматизації

Визначення: психоемоційна реакція підлітка на досвід упередженого ставлення, що може мати як ситуативний, так і довготривалий характер.

2.1. Емоційні реакції. Індикатори:

2.1.1 Відчуття (2.1.1.1.) болю, (2.1.1.2.)сорому, (2.1.1.3.)гніву, (2.1.1.4.)страху, (2.1.1.5.)розчарування під час (2.1.1.а) або (2.1.1.б)після ситуації стигматизації;

2.1.2 Суб'єктивне сприйняття ситуації як принизливої або травматичної.

2.2. Вплив на самооцінку та ставлення до інших. Індикатори:

2.2.1 Зниження самооцінки, почуття меншовартості;

2.2.2. Формування негативного ставлення до інших людей (підозра, недовіра);

2.2.3. Поява ізоляційних тенденцій - 2.2.3.1.або навпаки — агресії - 2.2.3.2..

3. Девіантна поведінка

Визначення: поведінка, що відхиляється від соціально прийнятих норм, зумовлена або підсилена досвідом стигматизації.

Поведінкові реакції на стигматизацію. Індикатори:

3.1. Зміна поведінки після досвіду стигматизації (замкненість, агресивність, відмова від навчання тощо);

3.2 Приклади дій всупереч очікуванням дорослих або нормам (3.2.1. брехня, 3.2.2. бійки, 3.2.3. втеча з дому, 3.2.4- членство в маргінальних групах);

3.3 Свідоме використання девіації як форми протесту.

4. Реакція оточення

Визначення: поведінка інших людей у відповідь на ситуації стигматизації або девіантну поведінку підлітка.

4.1. Соціальна підтримка. Індикатори:

4.1.1. Характер реакції з боку однолітків, вчителів, дорослих (захист, ігнорування, посилення стигматизації);

4.1.2. Наявність хоча б одного джерела підтримки.

4.2. Відсутність соціальної підтримки. Індикатори:

4.2.1.Відсутність підтримки, отримання якої було бажаним.

5. Поведінкові стратегії у відповідь на стигматизацію

Визначення: свідомі або несвідомі форми поведінки, яких дотримується підліток у ситуаціях стигматизації, з метою самозахисту, пристосування або протидії соціальному тиску.

5.1. Уникнення конфлікту або ізоляція. Індикатори:

5.1.1. Відмова від спілкування з певними людьми або групами;

5.1.2. Ізоляція, дистанціювання, емоційне закриття;

5.1.3. Намагання "не виділятися", зниження активності у соціальному середовищі.

5.2. Адаптивна або конформна поведінка. Індикатори:

5.2.1. Підкорення вимогам дорослих або домінантної групи;

5.2.2. Намагання змінити себе (зовнішність, поведінку) відповідно до очікувань;

5.2.3. Імітація "нормальних" моделей поведінки, щоб уникнути осуду.

5.3. Активне самоствердження або протест. Індикатори:

5.3.1. Відстоювання власної гідності словесно або через поведінку;

5.3.2. Приклади конфліктів, перепалок, відкритого спротиву нормам чи авторитетам;

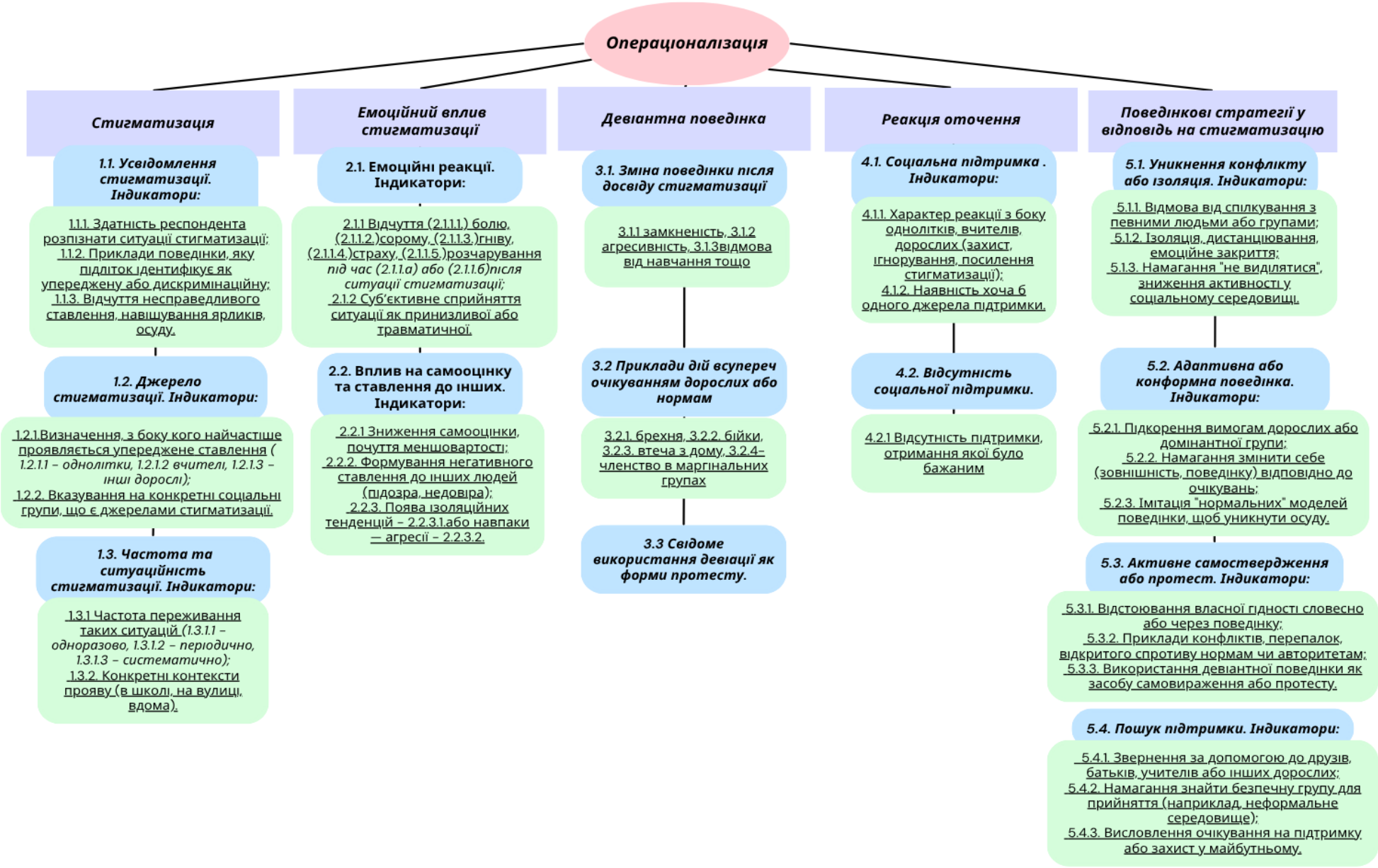
5.3.3. Використання девіантної поведінки як засобу самовираження або протесту.

5.4. Пошук підтримки. Індикатори:

5.4.1. Звернення за допомогою до друзів, батьків, учителів або інших дорослих;

5.4.2. Намагання знайти безпечну групу для прийняття (наприклад, неформальне середовище);

5.4.3. Висловлення очікування на підтримку або захист у майбутньому.

Операціоналізація
Стигматизація
1.1. Усвідомлення стигматизації. Індикатори:
1.1.1. Здатність респондента розпізнати ситуації стигматизації;
1.1.2. Приклади поведінки, яку підліток ідентифікує як упереджену або дискримінаційну;
1.1.3. Відчуття несправедливого ставлення, навішування ярликів, осуду.
1.2. Джерело стигматизації. Індикатори:
1.2.1.Визначення, з боку кого найчастіше проявляється упереджене ставлення (1.2.1.1 – однолітки, 1.2.1.2 вчителі, 1.2.1.3 – інші дорослі);
1.2.2. Вказування на конкретні соціальні групи, що є джерелами стигматизації.
1.3. Частота та ситуаційність стигматизації. Індикатори:
1.3.1 Частота переживання таких ситуацій (1.3.1.1 – одноразово, 1.3.1.2 – періодично, 1.3.1.3 – систематично);
1.3.2. Конкретні контексти прояву (в школі, на вулиці, вдома).
Емоційний вплив стигматизації
2.1. Емоційні реакції. Індикатори:
2.1.1 Відчуття (2.1.1.1.) болю, (2.1.1.2.)сорому, (2.1.1.3.)гніву, (2.1.1.4.)страху, (2.1.1.5.)розчарування під час (2.1.1.а) або (2.1.1.б)після ситуації стигматизації;
2.1.2 Суб'єктивне сприйняття ситуації як принизливої або травматичної.
2.2. Вплив на самооцінку та ставлення до інших. Індикатори:
2.2.1 Зниження самооцінки, почуття меншовартості;
2.2.2. Формування негативного ставлення до інших людей (підозра, недовіра);
2.2.3. Поява ізоляційних тенденцій – 2.2.3.1.або навпаки — агресії – 2.2.3.2.
Девіантна поведінка
3.1. Зміна поведінки після досвіду стигматизації
3.1.1 замкненість, 3.1.2 агресивність, 3.1.3відмова від навчання тощо
3.2 Приклади дій всупереч очікуванням дорослих або нормам
3.2.1. брехня, 3.2.2. бійки, 3.2.3. втеча з дому, 3.2.4– членство в маргінальних групах
3.3 Свідоме використання девіації як форми протесту.
Реакція оточення
4.1. Соціальна підтримка . Індикатори:
4.1.1. Характер реакції з боку однолітків, вчителів, дорослих (захист, ігнорування, посилення стигматизації);
4.1.2. Наявність хоча б одного джерела підтримки.
4.2. Відсутність соціальної підтримки.
4.2.1 Відсутність підтримки, отримання якої було бажаним
Поведінкові стратегії у відповідь на стигматизацію
5.1. Уникнення конфлікту або ізоляція. Індикатори:
5.1.1. Відмова від спілкування з певними людьми або групами;
5.1.2. Ізоляція, дистанціювання, емоційне закриття;
5.1.3. Намагання "не виділятися", зниження активності у соціальному середовищі.
5.2. Адаптивна або конформна поведінка. Індикатори:
5.2.1. Підкорення вимогам дорослих або домінантної групи;
5.2.2. Намагання змінити себе (зовнішність, поведінку) відповідно до очікувань;
5.2.3. Імітація "нормальних" моделей поведінки, щоб уникнути осуду.
5.3. Активне самоствердження або протест. Індикатори:
5.3.1. Відстоювання власної гідності словесно або через поведінку;
5.3.2. Приклади конфліктів, перепалок, відкритого спротиву нормам чи авторитетам;
5.3.3. Використання девіантної поведінки як засобу самовираження або протесту.
5.4. Пошук підтримки. Індикатори:
5.4.1. Звернення за допомогою до друзів, батьків, учителів або інших дорослих;
5.4.2. Намагання знайти безпечну групу для прийняття (наприклад, неформальне середовище);
5.4.3. Висловлення очікування на підтримку або захист у майбутньому.

Додаток Б

Гайд до напівструктурованого інтерв'ю

Частина сценарію	Зміст, основні питання	Таймінг, обладнання, додаткові примітки
Перша частина, знайомство, розігрів	1.Привітання, знайомство. 2 Доведення основних понять, визначення мети дослідження, 3. Доведення етики діалогу. 4. Вступне питання: Які прояви Ви вважаєте насамперед проявом упередженого ставлення або стигматизацією?	5 -10 хв.
2. Зондування блоків опитування за змістом.		
2.1.Особистий досвід. З'ясувати наявність досвіду та сприйняття ситуацій стигматизації підлітків.	1.Будь ласка, розкажіть чи стикалися Ви з такими проявами і як саме це відбувалося. 2. Як часто це трапляється і хто найчастіше виявляє таке ставлення (однолітки, дорослі, вчителі)?	3-6 хв.
2.2 Емоційний вплив. Завдання дослідити емоційний досвід підлітків у подіях стигматизації.	1.Як Ви почувалися під час таких ситуацій? 2.Що для Вас було найскладнішим? 3. Як це вплинуло на Ваше ставлення до себе або до інших людей?	1-3 хв.
2.3. Реакція на стигматизацію та поведінка підлітків.	1. Розкажіть, як подібне упереджене ставлення або стигматизація впливало на Вашу поведінку. 2. Чи виникали випадки, коли Ви діяли всупереч очікуванням	4-10 хв.

	дорослих, соціальним нормам та правилам чи всупереч законодавству. Наведіть приклад. 3. Опишіть моменти, коли Ваша поведінка ставала способом висловити протест проти несправедливого ставлення до Вас.	
2.4.Реакція оточення	1. Як реагують інші люди (однолітки, вчителі, інші дорослі) на прояв стигматизації та упередженого ставлення до Вас? 2. Якої підтримки або реакції Ви очікували в таких випадках?	1-4 хв.
2.5.Стратегія поведінки	Яку стратегію поведінки Ви обираєте, коли стикаєтесь із проявами до Вас упередженого ставлення/стигматизації? Для прикладу, це може бути втеча або уникнення спілкування, відстоювання себе (яким чином?), перепалка, бійка, входження до певної групи, підкорення, звернення за підтримкою до друзів, старших, батьків або вчителів тощо.	3-6 хв.
3. Завершальна частина	Чи хоче співрозмовник, щось додати? Чи все ми проговорили? Отримати зворотний зв'язок, подякувати за приділений час та участь важливому науковому дослідженні.	2-5 хв.

8. Кодування респондентів:

1. О.ж.16,З - Олена, жіноча стать, 16 років, Запоріжжя
2.Ю.ч.14,П - Юрій, чоловіча стать, 14 років, Покровське
3.Є.ж.15,П. - Євгенія, жіноча стать, 15 років, Покровське
4.С.ч.18,З. - Сергій, чоловіча стать, 18 років, Запоріжжя
5.К.ж.13,К.Н. - Кіра, жіноча стать, 13 років, Краматорськ (тимчасова еміграція Німеччина, Шведт)
6.О.ж.18,Д. - Олеся, жіноча стать, 18 років, Дніпро
7.В.ж.17,Д. - Валерія, жіноча стать, 17 років, Дніпро
8.Д.ж.18,Х. - Дарина, жіноча стать, 18 років, Харків

Додаток В

Транскрипти інтерв’ю

1. Олена, жінка, 16 років, Запоріжжя

О.ж.16,З.

І: Доброго дня. Дякую, що погодилися взяти участь у нашому дослідженні. Мене звати Анастасія і я займаюсь вивченням теми стигматизації та її впливу на поведінку підлітків. Це інтерв'ю проводиться в рамках наукового дослідження і Ваша участь допоможе краще зрозуміти цю важливу проблему. Перед початком хочу зазначити, що все, що всі Ваші відповіді будуть використовуватися в загальному вигляді. Ваші ім'я чи інша особиста інформація не згадуватимуться у звітах чи публікаціях. У цьому інтерв'ю немає правильних чи неправильних відповідей. І мене цікавить ваш особистий досвід, думки та почуття. Якщо будь-яке питання викличе у Вас дискомфорт, ви можете відмовитися відповідати або припинити інтерв'ю у будь-який момент. Чи маєте Ви запитання перед тим, як ми почнемо?

Р: Запитань не маю.

І: Чудово, тоді розпочинаємо. І перше питання у нас, які прояви Ви в першу чергу вважаєте упередженим ставленням або стигматизацією? Для прикладу це може бути образливі коментарі щодо вашої поведінки, зовнішності чи здібностей, уникнення спілкування з Вами, поширення чуток чи пліток про вас, ігнорування Ваших потреб або зневажливе ставлення, відсутність підтримки чи несправедливе ставлення в навчальному закладі або серед однолітків, образливі вислови, що стосуються статті, особистості, фізичних особливостей, етнічного походження, віку, релігії, економічного стану, тощо. Тобто це також може бути фізична насилля, моральне приниження, звинувачення, осуд, ігнорування, тощо.

Отже, що із цього всього вважаєте упередженим ставленням або стигматизацією?

Р: З особистого досвіду можу сказати, що це різного виду вислови, які змушують відчувати людину, у якій вони адресуються дискомфортно або навіть пригнічено, як було у моїх ситуаціях.

І: Дякую за Вашу відповідь. Перейдемо далі. Будь ласка, розкажіть, чи стикалися Ви із такими проявами, і як саме це відбувалося?

Р: Одним з яскравих прикладів, яких я можу пригадати, це ситуація на першому курсі. Коли я вступила до університету, і в моментах комунікації з моїми одногрупниками, була така ситуація, що вони... Більшість, я б сказала, відсотків 95, були російськомовними. І іноді їх

реакція та вислови стосовно моєї розмовної мови, саме української, були, як сказати, досить образливими. І це змушувало дуже дискомфортно мене почуватись. Тому ось так.

І: Дякую. А як часто це трапляється і хто найчастіше виявляє таке ставлення?

Р: Це однолітки найчастіше та в одиничних випадках викладачі.

І: Дякую. А як Ви почувалися під час таких ситуацій та що для Вас було найскладнішим у ті моменти?

Р: Такі моменти навіювали відчуття меншовартості, я б навіть так сказала, в очах однолітків. Іноді мені доводилось приходити на російську мову. Саме цікаве, що тоді змінювалось ставлення до мене, і неначе люди починали краще мене сприймати. Ось цей дисонанс дуже негативно сприяв моєму психічному здоров'ю. І я не могла зрозуміти, як мені краще себе вести, щоб реалізуватися в суспільстві.

І: Дякую. Як це вплинуло на Ваше ставлення до себе або, можливо, до інших людей?

Р: В цілому я почала обирати спілкування з людьми, які не формують швидкі висновки, спираючись тільки на один критерій. І це вплинуло на кількість тих осіб, з якими я спілкуюсь, і відносно на якість цього спілкування.

І: Дякую. Розкажіть, будь ласка, як подібне упереджене ставлення або стигматизація вплинули безпосередньо на Вашу поведінку?

Р: Іноді це злило мене, іноді засмучувало і змушувало менше спілкуватися взагалі з людьми.

І: Дякую. Чи виникали випадки, коли Ви діяли всупереч очікуванням дорослих, або всупереч певним соціальним нормам чи правилам, або навіть законодавству? І якщо так, то навіть будь ласка приклад.

Р: Думаю, таких випадків не було, я не можу пригадати.

І: Зрозуміла, дякую. Опишіть моменти, коли Ваша поведінка ставала способом висловити протест проти несправедливого ставлення до Вас, якщо були такі моменти.

Р: В цілому, той приклад, який я навела, не був одиничним. Були інші ситуації, які траплялися в моєму житті. Протести були тільки у формі того, що я зменшувала до мінімуму час контактування з людьми, які викликали спеціально відчуття стигматизації. І все. Я не можу якось по-іншому сказати.

І: Зрозуміла. Дякую Вам. За Вашим спостереженням, як реагують інші люди, тобто однолітки, вчителі, дорослі, на прояв такої стигматизації або упередженого ставлення до Вас?

Р: Насправді, на рахунок дорослих, то є багато реакцій від повного ігнорування, яке я зустрічала дуже багато разів. Але були одиничні випадки, коли вчителі або викладачі

вставали на захист тих дітей, їх учнів, які піддавалися стигматизації. І: Дякую Вам за відповідь. Якої підтримки або реакції Ви очікували у таких випадках?

Р: Я б хотіла підтримки, саме підтримки в таких ситуаціях хочеться найбільше.

І: Я розумію, дякую. Яку стратегію поведінки Ви обираєте, коли стикаєтесь із проявами до вас упередженого ставлення або стигматизації? Для розуміння це може бути втеча, або уникнення спілкування, відстоювання себе, чи, можливо, бійка, підкорення тощо.

Р: Раніше це було уникання. Я або адаптувалася, або просто уникала конфліктів. Зараз я можу сказати, що я відстою свої права, свою позицію, яка спрямована як чинник, який формує мою особистість. Тому це уникання, і як ви уточняли відстоювання себе.

І: Щиро дякую вам за всі надані вами відповіді і дякую за те, що взяли участь у даному інтерв'ю.

Р:І вам дякую.

І: До побачення.

Р: До побачення.

2. Юрій, чол. 14 років, Покровське

Ю.ч.14,П.

І: Доброго дня, дякую, що погодилися взяти участь у нашому дослідженні. Мене звати Анастасія і я займаюсь вивченням теми стигматизації та її впливу на поведінку підлітків. Це інтерв'ю проводиться в рамках наукового дослідження і ваша участь допоможе краще зрозуміти цю важливу проблему. Перед початком хочу зазначити, що все про що Ви розповісти залишиться конфіденційним. Ваші відповіді будуть використовуватися виключно в узагальненому вигляді, і ваше ім'я чи інша особиста інформація не згадуватиметься у звітах чи публікаціях. У цьому інтерв'ю немає правильних чи неправильних відповідей. Мене цікавить Ваш особистий досвід, думки та почуття. Якщо будь-яке питання виключить у Вас дискомфорт, Ви можете відмовитися відповідати або припинити інтерв'ю у будь-який момент. Чи маєте Ви запитання перед тим, як ми почнемо?

Р: Думаю, ні. Починайте.

І: Чудово. Дякую. Тоді перейдемо до першого питання. Які прояви Ви вважаєте упередженим ставленням або стигматизацією? Для прикладу, це можуть бути образливі коментарі щодо Вашої поведінки, зовнішності чи здібностей, уникнення спілкування із Вами, поширення чуток чи пліток про Вас. Ігнорування ваших потреб або зневажливе вставлення, відсутність підтримки чи несправедливе вставлення в навчальному закладі або серед однолітків, образливі вислови, що стосуються статті, особистості, фізичних особливостей, етнічного походження, віку, релігії, економічного стану, тощо. Тобто, це також може бути фізичне насилля, моральне приниження, звинувачення, осуд, ігнорування, тощо. І нагадаю Вам саме питання, які прояви Ви вважаєте упередженим ставленням або стигматизацією?

Р: Ну я думаю, що це може бути, по-перше, зневажливе ставлення, моральне приниження, осуд, несправедливе ставлення, ну і також віднесу до переліку фізичне насилля.

І: Дякую. Будь ласка, розкажіть, чи стикалися Ви з такими проявами, і як саме це відбувалося?

Р: Так, стикався. Колись батьки моєї дівчини не сприймали мене серйозно через те, що на їхню думку я маю дуже молодий вік.

І: Дякую. Ви вже відповіли хто саме найчастіше виявляв таке ставлення, і будь ласка, розкажіть, як часто це траплялося?

Р: Це було доволі часто, з боку батьків. Тобто, за вашими озвученими критеріями, йдеться про дорослих.

І: Дякую. Як Ви почувалися під час таких ситуацій? Що для Вас було найскладнішим?

Р: В першу чергу, я почувався пригнічений дуже. А найскладніше було влитись в колектив товаришів, дуже важко. Щоб вони мене сприймали, разом з моєю новою дівчиною, скажу.

І: Дякую. Добре, тоді переходимо до наступного питання. А як це вплинуло на Ваше ставлення до себе або до інших людей?

Р: Ну, з часом я почав ставитись до інших з більшим розумінням. Думаю, що можна сказати, що на мене це вплинуло позитивно. Бо я, ну, як сказати Вам...я покращив свої комунікативні навички за рахунок цього всього.

І: Дякую, розкажіть як подібне упереджене ставлення або стигматизація вплинуло безпосередньо на Вашу поведінку.

Р: На той момент, так?

І: Так, так.

Р: Ну, на той момент я гадаю, що поведінка стала гіршою набагато у мене. А внаслідок цього погіршились й оцінки, почав грубіше спілкуватись з іншими. Доходило до бійок.

І: Дякую за Вашу відповідь. Чи виникали випадки, коли Ви діяли всупереч очікуванням дорослих, або всупереч соціальним нормам і правилам, або всупереч законодавству? І будь ласка, наведіть приклад.

Р: Було таке, що всупереч батькам, якщо це відноситься до цього. І все рівно вони не давали мені згоду, а я все рівно продовжував з нею зустрічатися і мав із нею стосунки.

І: Дякую за вашу відповідь. Переходимо до наступного питання. Опишіть ті моменти, коли ваша поведінка ставала способом висловити протест проти несправедливого ставлення до Вас.

Р: Можу сказати, що протестом ставали сварки з її батьками, ось так.

І: Дякую. Як реагують інші люди, тобто однолітки, вчителі чи інші дорослі, на прояв стигматизації та упередженого ставлення до Вас?

Р: Ну, однолітки з групи товаришів підтримали мене. І це була, я думаю, найбільш помітна реакція з мого оточення.

І: Дякую. Якої підтримки або реакції Ви очікували в таких випадках?

Р: На той момент, коли я поділився цією ситуацією своїми батьками, я якось більш очікував якоїсь моральної підтримки від них. Але цього не сталося.

І: Дякую. І перейдемо до останнього запитання. Яку стратегію поведінки Ви обираєте, коли стикаєтесь із проявами до Вас упередженого ставлення або стигматизації? Для прикладу це може бути втеча або уникнення спілкування, відстоювання себе, перепалка, бійка, входження до певної групи, підкорення, звернення за підтримкою до друзів, старших або ж батьків чи вчителів, тощо?

Р: Я вже згадував, думаю, що на мою думку основними моїми стратегіями поведінки була бійка, ну і перепалка.

І: Щиро дякую Вам за участь у інтерв'ю і дякую за всі ваші відповіді.

Р: Вам дякую.

3. Євгенія, жін., 15 років, Покровське

Є.ж.15,П.

І: Доброго дня! Дякую, що погодилися взяти участь у нашому дослідженні. Мене звати Анастасія і я займаюсь вивченням теми стигматизації та її впливу на поведінку підлітків. Це інтерв'ю проводиться в рамках наукового дослідження і Ваша участь допоможе краще зрозуміти цю важливу проблему. Перед початком хочу зазначити, що все, про що ви розповісте, залишиться конфіденційним. Ваші відповіді будуть використовуватися в загальному вигляді і ваше ім'я чи інша особиста інформація не згадуватиметься у звітах чи публікаціях. У цьому інтерв'ю нема правильних чи неправильних відповідей. Мене цікавить ваш особистий досвід, думки та почуття. Якщо будь-яке питання викличе у вас дискомфорт, ви можете відмовитися відповідати або припинити інтерв'ю у будь-який момент. Чи маєте ви запитання перед тим, як ми почнемо?

Р: Ні, не маю.

І: Чудово, тоді перейдемо до першого питання. Отже, які прояви ви вважаєте упередженим ставленням або стигматизацією? Для прикладу це можуть бути образливі коментарі щодо Вашої поведінки, зовнішності чи здібностей, уникнення спілкування з Вами, поширення чуток чи пліток про Вас, ігнорування Ваших потреб або зневажливе ставлення. Також це може бути відсутність підтримки чи несправедливе ставлення. Образливі вислови, що стосуються статі, особистості, фізичних особливостей, етнічного походження, віку, релігії, економічного стану, тощо. Тобто, це також може бути фізична насилля, моральне приниження, звинувачення, осуд, ігнорування, тощо. І нагадаю вам саме питання, які прояви ви вважаєте упередженим ставленням або стигматизації.

Р: На мою думку, упереджене ставлення стигматизація – це поширення чуток, пліток, уникнення спілкування, зневажливе ставлення та образливі слова.

І: Дякую. Будь ласка, розкажіть, чи стикалися ви з такими проявами, і як саме це відбувалося?

Р: Так, я стикалася з подібним під час переведення до навчання в іншу школу. Це відбувалося у п'ятому класі. Мої нові однокласники уникали спілкування зі мною.

І: Дякую. Отже, ви вже сказали, що це було від ваших однокласників. Як часто це траплялося?

Р: Ну, наскільки я пам'ятаю, це тривало приблизно 2-3 тижні і проявлялося найбільше від хлопців однокласників.

І: Дякую. Як ви почувалися під час таких ситуацій і що для вас було найскладніше?

Р: Ну, мені було незручно загалом. І також ще незручно було відповідати перед дошкою.

І: Дякую. Як це вплинуло на ваше ставлення до себе або до інших людей?

Р: На мою думку, не було ніякого впливу. Просто з часом ми притерлися, привикли друг до друга. І все владналось.

І: Дякую. Тоді перейдемо до наступного питання. Розкажіть, як подібне упереджене ставлення або стигматизація впливало на вашу поведінку?

Р: Найбільше це вплинуло на моє бажання відвідувати школу. Я не хотіла до неї йти. Я себе там відчувала одинокою та чужою.

І: Дякую. Чи виникали випадки, коли ви діяли всупереч очікуванням дорослих, супереч соціальним нормам та правилам, чи всупереч законодавству? Будь ласка, наведіть приклади.

Р: Так, були такі випадки. Я прогулювала школу.

І: Дякую. Опишіть моменти, коли ваша поведінка ставала способом висловити протест проти несправедливого ставлення до вас.

Р: Ну... Мій протест проявлявся у відмові виконувати домашнє завдання.

І: Дякую. Як реагують інші люди, тобто однолітки, вчителі або інші дорослі на прояв стигматизації та упередженого ставлення до вас?

Р: Я можу сказати, що реакція була відсутня і у одноліток, і у дорослих.

І: Дякую. Якої підтримки аби реакції ви очікували в таких випадках?

Р: Я б напевно хотіла, щоб приділяли менше уваги тому, що я у колективі була новенька, а просто сприймали мене як частину їх класу.

І: Дякую. Яку стратегію поведінки ви обираєте, коли стикається із проявами до вас упередженого ставлення або стигматизації? Для прикладу це може бути втеча або уникнення спілкування, відстоювання себе, перепалка, бійка, входження до певної групи, підкорення, звернення за підтримкою до друзів, старших, батьків або вчителів, тощо.

Р: Ну і в цьому випадку і взагалі найчастіше я обираю уникнення спілкування.

І: Дякую вам за відповіді. Також щиро дякую вам за участь у даному інтерв'ю.

Р: І Вам дякую.

І: Гарного дня.

4. Сергій, чол., 18 років, Запоріжжя

С.ч.18,З.

І: Доброго дня, дякую, що погодилися взяти участь у нашому дослідженні. Мене звати Анастасія і я займаюсь вивченням тими стигматизації та їх впливу на поведінку підлітків. Цей інтерв'ю проводиться в рамках наукового дослідження і ваша участь допоможе краще зрозуміти цю важливу проблему. Перед початком хочу зазначити, що все, що ви розповісти, залишиться конфіденційним. Ваші відповіді будуть використовуватися лише в узагальненому вигляді. і ваш ім'я чи інша особиста інформація не згадуватиметься у звітах чи публікаціях. У цьому інтерв'ю немає правильних чи неправильних відповідей. Мене цікавить ваш особистий досвід, думки та почуття. Якщо будь-яке питання виключить у вас дискомфорт, ви можете відмовитися відповідати або припинити інтерв'ю у будь-який момент. Тож, чи маєте ви запитання перед тим, як ми почнемо?

Р: Та ні, я думаю, походу розберемось.

І: Добре, тоді перейдемо до першого запитання. Які прояви ви вважаєте упередженим ставленням або стигматизацією? Для прикладу це можуть бути образливі коментарі щодо вашої поведінки, зовнішності або здібностей, уникнення спілкування з вами, поширення чуток чи пліток про вас, ігнорування ваших потреб або зневажливе ставлення. відсутність підтримки чи несправедливе ставлення в навчальному ж закладі, наприклад, або серед однолітків. Також це можуть бути образливі вислови, що стосуються статті, особистості, фізичних особливостей, етнічного походження, віку, релігії, економічного стану, тощо. Тобто це також може бути фізичне насилля, моральне приниження, звинувачення, осуд, ігнорування, тощо. І нагадаю, саме питання, які прояви ви вважаєте упередженим ставленням або ж стигматизацією.

Р: А ви можете трошки переформулювати ваше питання, бо воно не є досить зрозумілим для мене?

І: Добре. Чи зрозуміли ви моє пояснення щодо того, що саме є упереджене ставлення або стигматизація?

Р: Приклади, які ви наводили, це є приклади упередженого ставлення або стигматизації?

І: Так, одні з можливих.

Р: Так питання в чому?

І: Що для вас в першу чергу є у вашому розумінні саме упередженим ставленням або стигматизацією?

Р: Та певно, що все з перечисленого.

І: Добре, дякую за вашу відповідь. У такому випадку перейдемо на наступного запитання. Будь ласка, розкажіть, чи стикалися ви з такими проявами і як саме це відбувалося?

Р:Звісно, стикався. Мені здається, ми всі в цьому житті стикаємося з проявами такої не дуже доброї поведінки до нас. Звісно, я отримував багато коментарів щодо своєї зовнішності, які я ніколи не просив від людей. Ну, певно, що хтось уникав спілкування зі мною, але я не можу прям так ручатися за цих людей. Чи це було саме якесь упереджене ставлення до мене, чи просто ми як люди не сходились, тому не буду наговорювати на людей. Ммм... Ну, з плітками... Можливо, і стикався, але це було, знаєте, ще в початковій школі. І вони якось не запам'ятовуються. Це ж все дрібязкове.

І: Дякую за вашу відповідь.

Р:Дякую, дякую вам. Ну, в основному, так. Виходить, що якось зневажливо ставилися. Казали щось погане про зовнішність чи... Про... якби так мовити про моє етнічне походження.

І: Дякую за вашу відповідь. Перейдемо до наступного питання. Як часто це траплялося і хто найчастіше виявляв таке ставлення? Тобто це були однолітки, можливо, чи дорослі?

Р: Це завжди були... Я не можу сказати, що однолітки, бо школа вона велика, як можна зрозуміти, я думаю. У нас, як не в Америці, у нас всі ж разом навчаються і перший, і 11 клас тому. Це були... і однолітки, і дехто там на декілька років старший, але вчителі там, чи дорослі ніколи.

І: Дякую. Як ви почувалися під час таких ситуацій і що для вас було найскладнішим?

Р: Чесно кажучи мені завжди було майже все одно, бо мене напевно так мої батьки виховували. Яка мені взагалі різниця, як до мене там ставляться хтось десь. Вони ж не мають до мене ніякого відношення, напевно. Вони мені не важливі.

І: Дякую. Можливо, ви можете назвати, що для вас було найскладнішим?

Р: Іноді було важко уникати таких людей, не звертати на них увагу, бо вони своєю поведінкою намагалися заповнити весь простір навколо. А якщо це школа, то, я думаю, зрозуміло, що від них не втекти в глобальному сенсі.

І: Дякую. А як це вплинуло на ваше ставлення до себе або на ставлення до інших людей?

Р: На ставлення до себе, напевно, ніяк не вплинуло.

І: А до інших людей?

Р: Ну це ж окремі випадки. До тих людей, які щось погане у мій бік робили, ставлення трохи погіршилося. Як я вже казав. намагався їх якось уникати, щоб не було ніяких конфліктів чи ще чогось.

І: Дякую. Розкажіть, як подібне упереджене ставлення або стигматизація впливало на вашу поведінку?

Р: Як я вже тільки що сказав, просто намагався уникати цих людей, щоб не було ніяких конфліктів, бо це напевно найпростіше, що можна зробити.

І: Так, дякую. Чи виникали випадки, коли ви діяли всупереч очікуванням дорослих, чи всупереч соціальним нормам та правилам, або всупереч законодавству?

Р: Це дуже розмите питання, бо, напевно, кожен з нас, колись, в житті, щось таке робив. Усупереч законодавства, люди, може, дорогу переходили не там, де треба, наприклад. Я не знаю.

І: Добре, дякую. А пишіть моменти, коли ваша поведінка ставала способом висловити протест проти несправедливого ставлення. було.

Р: Нууу... Можливо, я був у свою чергу, також ставав упередженим до людей, які були упереджені до мене, і таким чином якось більш негативно про них відзивався, висловлював таким чином протест. Я не знаю, що тут треба сказати, ну було в мене один раз, що я волосся пофарбував у знак протесту проти несправедливого ставлення, але це довга історія

І: Дякую вам за вашу відповідь. Перейдемо до наступного питання. Як реагують інші люди на прояв стигматизації та упорядженого ставлення до вас?

Р: Однолітки якось у більшості своїй вони не дуже переймалися, і не дуже переймаються, і були деякі, які вони ... та чого були, вони і є, напевно, які добре ставляться до мене, друзі, так би мовити, які намагалися якось відстоювати мою честь, але, я не знаю, це якось... Все одно, більшості всім, що дорослим, що вчителям, це все якось, як то кажуть, локальний двіж.

І: Дякую. Якої підтримки або реакції ви очікували у таких випадках?

Р: Я нічого не очікував. Я не вважаю за потрібне взагалі якусь підтримку отримувати.

І: Дякую. А яку стратегію поведінки ви обираєте, коли ви стикаєтеся із проявами до вас упередженого ставлення або стигматизації? Для прикладу, серед таких може бути втеча, уникнення спілкування, відстоювання себе, також перепалка, бійка, входження до певної групи, підкорення, звернення за підтримкою до друзів, старших, батьків або вчителі, тощо.

Р: Як я тут багато разів казав, я більш за все намагаюся просто ігнорувати чи уникати таких людей, якщо кажете, якась перепалка чи бійка, а на що воно треба, якщо... Ну, ти ж нічого, напевно, їм не змусиш довести про себе чи щось, якщо людина хоче щось погане про тебе сказати, це певно від... Ну, браку якихось власних там почуттів чи емоцій, може, браку культури. Тобто, ну... Я не думаю, що їм можна щось довести. Бійка, на мій погляд, взагалі не є виходом із ситуації, напевно. До груп ніяких не входив. Не можу сказати, що підкорявся, просто ігнорував.

І: Дякую вам за всі ваші відповіді, а також дякую за участь у інтерв'ю.

Р: Я теж вам дуже дякую.

І: Гарного вечора.

5. Кіра, жінка, 13 років, Краматорськ, еміграція Німеччина К.ж.13,К.(Н)

І: Добрий день! Дякую, що погодилися взяти участь у нашому дослідженні. Мене звати Анастасія, і я вивчаю тему стигматизації та її впливу на поведінку підлітків. Це інтерв'ю проводиться в рамках наукового дослідження, і ваша участь допоможе краще зрозуміти цю проблему. Перед початком хочу зазначити, що все, про що ви розкажете, залишиться конфіденційним. Ваші відповіді будуть використовуватись виключно в узагальненій формі, і ваше ім'я або будь-яка інша особиста інформація не будуть згадані у звітах чи публікаціях. У цьому інтерв'ю немає правильних чи неправильних відповідей. Мене цікавить ваш особистий досвід, думки та почуття. Якщо якесь питання викличе у вас дискомфорт, ви можете відмовитися відповідати або припинити інтерв'ю в будь-який момент. Спершу я ознайомлю вас із тим, що таке стигматизація та упереджене ставлення, і як вони проявляються. Упереджене ставлення — це формування думки про людину чи групу людей без об'єктивного аналізу фактів. Воно часто базується на стереотипах чи неповній інформації. Наприклад, якщо хтось вважає, що всі підлітки лініві тільки тому, що знає кількох таких, це упередження. Воно заважає бачити індивідуальні якості кожної людини. Стигматизація — це процес приписування негативного ярлика певній людині чи групі людей через якісь характеристики, поведінку або статус, а також через стать, релігію, фізичні особливості чи віросповідання. Цей ярлик може призвести до дискримінації. Наприклад, якщо в школі учня, який часто запізнюється, називають ледарем і через це до нього ставляться зневажливо, навіть якщо причиною запізнень є складна сімейна ситуація, це стигматизація. Спільне між цими поняттями полягає в тому, що упереджене ставлення часто лежить в основі стигматизації. Спочатку формується упередження, а потім воно закріплюється у суспільстві як ярлик. Для прикладу, упереджене ставлення чи стигматизація можуть проявлятися через образливі коментарі щодо вашої поведінки, зовнішності або здібностей, уникнення спілкування з вами, поширення чуток або пліток, ігнорування ваших потреб чи зневажливе ставлення, відсутність підтримки чи несправедливе ставлення у навчальному закладі або серед однолітків. Також це можуть бути образливі висловлювання, які стосуються статі, особистих якостей, фізичних особливостей, етнічного походження, віку, релігії, економічного стану тощо. Окрім цього, це може бути фізичне насильство, моральне приниження, звинувачення, осудження, ігнорування тощо. Чи є у вас запитання перед тим, як ми почнемо?

Р: Ні.

І: Чудово, тоді перейдемо до першого питання. Що ви сприймаєте як прояв упередженості чи стигматизації щодо вас?

Р: Можна сказати, цькування, тому що в школі половину людей цькують через те, що вони просто не розуміють інших людей, а ти просто не знаєш їхньої мови і не розумієш їх. Через це люди просто не знають, як із ними спілкуватися і як розмовляти. Не можу знайти з ними спільної мови, і вони не можуть просто щось пояснити чи попросити. Їм це не подобається, і починається щось подібне. Людям те саме, що відбувається. Тобто є люди, які знають німецьку і більше спілкуються нею, а не іншою мовою. Потім починається інший рівень. Тобто, є люди, які спілкуються німецькою, але здебільшого вони розмовляють українською чи російською. А є ті, хто взагалі не розуміє інших мов і говорить тільки своєю. Інші їх не розуміють і повністю відсторонюються від них. Німці сприймають лише перший тип, тих, хто майже повністю говорить німецькою. Усіх інших вони просто цькують. Кажуть образливі речі, мовляв, щоб вони їхали у свою країну й більше не поверталися, і щоб чужинці взагалі сюди не приїжджали.

І: Дякую за вашу відповідь. Я хотіла б уточнити, чи були ще якісь прояви стигматизації та упередженості щодо вас? Чи тільки те, про що ви щойно розповіли?

Р: Були кілька моментів, але якщо подумати, то лише ці можу згадати.

І: Дякую. Як часто це трапляється і хто найчастіше проявляє таке ставлення? Себто, це однолітки чи також дорослі, наприклад, учителі?

Р: Учителі нікого не чіпають. Вони більше намагаються налагодити контакт, щоб усім було краще, і все інше. А починають зазвичай інші, бо агресія відбувається майже щодня. Неважливо, яка ситуація, їм усе одно. Вони дуже агресивні. Я не кажу про всіх. Є люди, які це розуміють і можуть допомогти, але таких дуже мало. Натомість дуже багато тих, хто агресивний і взагалі не хоче цього приймати. Повторіть, будь ласка, питання.

І: Дякую, ви вже відповіли на це питання, тож я перейду до наступного. Як ви почувалися в таких ситуаціях, тобто коли до вас проявляли стигматизацію чи упереджене ставлення? І що для вас було найскладнішим?

Р: Ну, проявляла емоції типу… Мені було щось смішно з цього, тому що вони такі дурні й не розуміють, чому через це взагалі цькувати. Мені завжди було смішно, але я також могла дати відсіч і сказати: “От, замовкни, закрийся і більше такого нікому не говори”. Бо це просто смішно — брати й говорити людині щось тільки через те, що ти її бачиш і вона тебе не розуміє. Хоча навіть намагається щось зрозуміти й вчити твою ж мову, а ти її принижуєш, ще більше цькуєш, і людина взагалі не хоче з тобою спілкуватися. І думає, що всі люди такі, ну, принаймні з твоєї країни, і навіть мову вчити не хочеться, хочеться просто звідси поїхати.

Тобто ні спілкування, нічого. Вони, звісно, цього й хочуть, щоб ти поїхав, але було б цікавіше, якби можна було поговорити, більше дізнатися про людину. А так ти людину не знаєш, знущаєшся з неї, вона навіть не розуміє, що ти говориш і чого взагалі від неї хочеш.

І: А що для вас було найскладнішим у таких ситуаціях?

Р: Ну, найскладніше було, мабуть… Навіть не знаю. Люди просто такі… Я не розумію, чому вони це роблять і навіщо. Це ж усе таке погане. Важко зрозуміти їх взагалі: які це люди і чому вони агресують на тебе.

І: Дякую за вашу відповідь. Переходимо до наступного питання. Як це вплинуло на ваше ставлення до себе чи до інших людей?

Р: Ну, на мене це ніяк не впливає, тому що я досі вважаю, що я в цьому не винна, і що люди навколо просто не розуміють того ж, що розумію я, і тримаються своєї думки. До інших це відноситься інакше. Адже не всі такі. Є люди, які можуть сприймати тебе без винятків… Ну, такого ж не буває, щоб усі були однакові. Є ті, хто говорять про тебе щось погане, і все це накопичується. Але є й інші люди, які, навпаки, підтримують і підвищують твою самооцінку, і ти не слухаєш поганих, а слухаєш хороших. Але бувають моменти, коли погані теж говорять щось, і це залишається в душі. Хоча я цього й не розумію, і вони теж нічого не можуть із цим зробити.

І: Дякую. Розкажіть, як подібне упереджене ставлення чи стигматизація впливали на вашу поведінку?

Р: Ну, по-різному.

І: Можливо, потрібно уточнити. Наприклад, чи ставали ви менш комунікабельною? Чи, можливо, це не впливало на вашу поведінку зовсім?

Р: Чесно, не знаю. Але…

І: Добре, тоді перейдемо до наступного питання. Чи були випадки, коли ви діяли всупереч очікуванням дорослих, соціальним нормам, правилам чи навіть законодавству?

Р: Майже не було такого, бо мої проблеми — це мої проблеми. Батьки в це майже не втручаються, а інші дорослі розуміють і не лізуть. Ну, на цьому все.

І: Дякую. Тоді перейдемо до наступного питання. Опишіть, будь ласка, моменти, коли ваша поведінка ставала способом висловити протест проти несправедливого ставлення до вас.

Р: Момент, коли... Це було не в школі, я була з подругою, і на нас її однокласники просто... Ну, вона пішла першою розбиратися, чого вони, бачите, буллять, псують чуже майно. Вона почала розбиратися, лізти до них. Я їй говорила не лізь, але вона все одно пішла, і я пішла за нею, щоб її захистити. Нас мало не вдарили ножем. Нас дуже побили. Я ледь дійшла додому, пам’ятаю. Після цього випадку, коли ми вийшли до школи після канікул, розповіли все це

вчителям, директору. Але їм нічого, навіть їхнім батькам, за це не зробили. У мене була подібна ситуація з булінгом, і моя класна керівниця казала, що поговорить із їхніми батьками. Мені здається, що вони навіть не говорили з ними, бо за їхньою поведінкою я цього не помітила. Учителька сказала, щоб я не переживала, мовляв, з ними поговорили, все вирішили. Але, здається, після того випадку більше нічого такого не було. Можливо, вони зрозуміли, що це не дуже добре. Нещодавно нам навіть показували відео, як дівчину буллили однокласники. Мабуть, зараз усі розуміють, що це неприємно, і цькування зараз проявляється тільки у вигляді образ.

І: Дякую. Як реагують інші люди — однолітки, учителі чи дорослі — на прояви стигматизації та упередженого ставлення до вас?

Р: Абсолютно нормально. Їм усе одно. Учителі, навіть якщо на них поскаржитися, нічого не зроблять. Мені здається, їм навіть ні слова не скажуть. Або скажуть щось формальне, але ніяких дій не буде. Був один момент, коли молодший школяр погрожував нам пляшкою. Учителі нічого не зробили й тоді. І це довго терпіти не можна було. У нас просто моя подруга подзвонила своїй мамі, і після школи вони заїхали, сказали ось його батькам. Мені здається, йому хоч слово щось сказали батьки, що так не можна робити, що це з головою дружити. Після цього, іншим днем, перед нами я йшла на урок у клас, кабінет у нас там був, у нас там три поверхи, піднімалась я і всі люди, які там були присутні, вони йшли, бачили мене і вибачались, типу говорили вибач, пробач, типу так вийшло, коли я піднімалась, коли от це все, уходили ми, уходили всі от це. Вона поїхала, а у нас з цим хлопцем мав бути урок. У нього в іншому кабінеті, у мене в іншому. Ми зіткнулись, і він мені каже, що типу він піде до директора скаржитись і так далі. Він не встиг поскаржитись. І от завжди перемагає та людина, яка швидше розповість про ситуацію. Тобто, якщо ти хочеш бути правою або правим, краще піти одразу пояснити, розповісти, а не чекати три дні чи чотири, щоб розповісти. Іноді, коли ти розумієш, що це не так важливо, ти хоч і була чимось сильно ображена, але це не важливо, щоб людині теж було погано і гірше.

І: Дякую. Якої підтримки або реакції ви очікували в таких випадках проявів упередженості або стигматизації?

Р: Ось щоб знайомий, той же, як я, наприклад, ось я підійду, скажу, відступи від неї, закрий свій рот і йди, щоб більше до цієї людини не підходити. Зі мною так немає такого людини. Навіть якщо це моя знайома, навіть якщо ми з нею пару слів обмінялись, я можу захистити її. Так зі мною не буває. За мене тільки заступляться ті люди, для яких я прям горою стою. І ось прям рідні для мене люди. Близькі. Вони по різним класам. Я в класі з ідіотами. Вибачте, але так воно і є. І половина лізе просто до нічого і говорить нісенітниці, погані слова. Жах,

короче. І немає такого людини, щоб він міг сказати, відступи від неї, закрий свій рот і йди. Немає такого поряд. Ось коли близькі люди поряд, таке є. А ось навіть від вчителів такого немає, тому що вчителі навіть у будь-якій країні, вони не будуть так сильно переживати за всіх учнів. Їм усім байдуже.

І: Дякую. І перейдемо до останнього питання. Яку стратегію поведінки ви обираєте, стикаючись з проявами упередженості або стигматизації по відношенню до вас? Наприклад, це може бути втеча або уникнення спілкування, відстоювання себе, сварка, бійка, вступ у певну групу, також підкорення. Звернення за підтримкою до друзів, старших, батьків або ж вчителів?

Р: Я можу дати в пику, можу бути. Але також я буду в очах людини, якій я це розповідаю, буду в очах миленькою і пушистєнькою, як завжди. Тому що я все зроблю, щоб мені більше всього повірили і зробили з мене жертву. Щоб я була... типу, ну, мене не звинувачували сильно. Іноді це переробляється, і люди просто вважають мене слабкою або ще чимось, або просто кажуть, що я така білорука. Насправді, я можу сильно дати в пику, але мені просто шкода тієї людини, що я не розрахую сили. У мене було кілька таких моментів, ці люди просто, я не знаю, ридали такими сльозами. Мені просто було шкода людей, і я більше їх, типу, ну, не трогаю сильно так. Зараз мені німців не шкода. Вони нічого не скажуть. Я більше просто не маю наміру все це терпіти. У молодших класах мене сильно отруїли. І зараз в старших я не збираюсь це все терпіти, тому що розумію, що якщо буду тряпкою, об мене більше будуть витирати ноги, буде ще гірше. Краще я буду в очах інших, в старших очах, буду маленькою овечкою, яка нічого не зможе зробити, а в інших буду вовком, який може дати в пику.

І: Дякую Вам за всі Ваші відповіді і щиро дякую за участь у цьому інтерв'ю.

6. Олеся, жін. 18, Дніпро

О.ж.18,Д.

І: Добрий день! Дякую, що погодилися взяти участь у нашому дослідженні. Мене звати Анастасія, і я вивчаю тему стигматизації та її впливу на поведінку підлітків. Це інтерв'ю проводиться в рамках наукового дослідження, і ваша участь допоможе краще зрозуміти цю проблему. Перед початком хочу зазначити, що все, про що ви розкажете, залишиться конфіденційним. Ваші відповіді будуть використовуватись виключно в узагальненій формі, і ваше ім'я або будь-яка інша особиста інформація не будуть згадані у звітах чи публікаціях. У цьому інтерв'ю немає правильних чи неправильних відповідей. Мене цікавить ваш особистий досвід, думки та почуття. Якщо якесь питання викличе у вас дискомфорт, ви можете відмовитися відповідати або припинити інтерв'ю в будь-який момент. Спершу я ознайомлю вас із тим, що таке стигматизація та упереджене ставлення, і як вони проявляються. Упереджене ставлення — це формування думки про людину чи групу людей без об'єктивного аналізу фактів. Воно часто базується на стереотипах чи неповній інформації. Наприклад, якщо хтось вважає, що всі підлітки лініві тільки тому, що знає кількох таких, це упередження. Воно заважає бачити індивідуальні якості кожної людини. Стигматизація — це процес приписування негативного ярлика певній людині чи групі людей через якісь характеристики, поведінку або статус, а також через стать, релігію, фізичні особливості чи віросповідання. Цей ярлик може призвести до дискримінації. Наприклад, якщо в школі учня, який часто запізнюється, називають ледарем і через це до нього ставляться зневажливо, навіть якщо причиною запізнень є складна сімейна ситуація, це стигматизація. Спільне між цими поняттями полягає в тому, що упереджене ставлення часто лежить в основі стигматизації. Спочатку формується упередження, а потім воно закріплюється у суспільстві як ярлик. Для прикладу, упереджене ставлення чи стигматизація можуть проявлятися через образливі коментарі щодо вашої поведінки, зовнішності або здібностей, уникнення спілкування з вами, поширення чуток або пліток, ігнорування ваших потреб чи зневажливе ставлення, відсутність підтримки чи несправедливе ставлення у навчальному закладі або серед однолітків. Також це можуть бути образливі висловлювання, які стосуються статі, особистих якостей, фізичних особливостей, етнічного походження, віку, релігії, економічного стану тощо. Окрім цього, це може бути фізичне насильство, моральне приниження, звинувачення, осудження, ігнорування тощо. Чи є у вас запитання перед тим, як ми почнемо?

Р: Ні.

І: Чудово, тоді перейдемо до першого питання. Що ви сприймаєте як прояв упередженості або стигматизації стосовно вас?

Р: Я думаю, що це, звісно ж, у закладі, в якому я навчаюся. Це творчий ВИШ, де хлопці цінуються набагато більше, ніж дівчата. Тому жіноча стать, звісно, принижується: «Дівчат багато, хлопців мало, ось ми їх і цінуємо, а ви, ну так, робіть там щось». І, звісно, ставлення до дівчат тут гірше, ніж до чоловіків. Чоловіків ніби підносять просто за те, що вони хлопці. Звісно ж, що стосується зовнішності, у нас часто вживаються такі слова, як «ось ці розумні», «ось ці красиві», а «ось ці – не дуже». Звісно, щодо мене теж таке було. От від однолітків такого не буває. У нас все добре в колективі, а от з боку викладачів це постійно: якісь не такі, криві, косі й постійне якесь моральне приниження. Ось.

І: Дякую вам за вашу відповідь. Перейдемо до наступного питання. Як ви почувалися в таких ситуаціях і що було для вас найважчим?

Р: Найважче — це коли тільки прийшли навчатися, і одразу почалися якісь образи в наш бік. Казали, що ось товсті, що не можете підняти ноги. Звісно, це все дуже сумно. Було дуже багато сліз, прикро, нерозуміння, чому так відбувається в культурному закладі, чому дорослі так себе поводять стосовно нас, адже ми тоді ще діти, стосовно дітей. Це непедагогічно, і це просто знищує тебе як особистість, і ти вже відчуваєш, що ти справді гірший за всіх, що ти якийсь не такий. Ось.

І: Дякую. Як це вплинуло на ваше ставлення до себе чи до інших людей?

Р: Спочатку, звісно, падає самооцінка. Але пізніше ти починаєш просто пропускати це повз вуха і не звертати уваги. Якщо вже зараз мені хтось таке скаже, я вже просто не зверну на це уваги. А коли тобі 17-18 років, звісно, це дуже б'є по самооцінці, по самосприйняттю, і ти відчуваєш себе нікчемою, так би мовити. Ось.

І: Дякую за вашу відповідь. Будь ласка, розкажіть, як подібне упереджене ставлення або стигматизація впливали на вашу поведінку?

Р: Немає ніякого настрою. Ти хочеш стати кращим, тобто тобі кажуть, що ти ніхто, що у тебе нічого не виходить. Звісно, хочеться довести: ні, це не так. Починаєш старатися більше, тебе починають хвалити, але ти даєш трохи слабину, і тебе знову починають принижувати. І потім, навіть якщо ти стараєшся, тобі ніхто не скаже, що ти молодець, хоча ти продовжуєш старатися і намагаєшся показати, що ні, я не такий, я набагато кращий, ніж ви про мене думаєте.

І: Дякую за відповідь. Перейдемо до наступного питання. Чи були випадки, коли ви діяли всупереч очікуванням дорослих, всупереч соціальним нормам і правилам або ж всупереч законодавству? Якщо так, наведіть, будь ласка, приклад.

Р: Ну, скоріше за все, мабуть, ні. Такого не було.

І: Дякую. Опишіть моменти, коли ваша поведінка ставала способом висловити протест проти несправедливого ставлення до вас, якщо такі моменти були.

Р: Були такі моменти. Дуже хотілося піти. Тобто, коли ми були групою, це стосувалося всієї групи. Уся група просто пішла з заняття, тому що було нестерпно все це слухати.

І: Дякую. Як реагують інші люди, тобто однолітки, вчителі або інші дорослі, на прояв стигматизації та упередженості стосовно вас?

Р: Як я вже сказала, це проявляли тільки педагоги, від однолітків і друзів такого не було. І, звісно, коли це починалося, то однолітки, друзі, одногрупники підтримували, тому що розуміли, що це неправильно з боку педагога так поводитися з учнем. І це дуже допомагало, що є саме підтримка з боку твоїх однолітків і однокурсників.

І: Дякую. Можливо, ви можете описати, якої підтримки або реакції ви очікували в таких випадках?

Р: Від однолітків?

І: Так-так, і від них теж.

Р: Так, звісно, я очікую, що мене підтримають, тому що це дійсно неправильно. Хочеться зрозуміти, що це не щось у твоїй голові, що тобі нагрубили, образили, і ти не один це чув. І коли люди тебе підтримують, це, звісно, дуже приємно, і ти цього чекаєш — що ти не сам, що у тебе є підтримка, яка завжди допоможе тобі й буде на твоєму боці.

І: Дякую за відповідь. Перейдемо до останнього питання. Яку стратегію поведінки ви обираєте, стикаючись із проявами упередженості або стигматизації стосовно вас? Наприклад, це може бути втеча чи уникнення спілкування, відстоювання себе, сварка, бійка, вступ до певної групи, підкорення, звернення за підтримкою до друзів, старших, батьків або ж до когось іншого?

Р: Раніше, кілька років тому, я б почала відстоювати себе і звернулася б за підтримкою до друзів, щоб вони теж мені допомогли. Саме у відстоюванні себе. Вела б діалоги, спілкувалася, так. Зверталася б до директора, ну, до вищих осіб, щоб вони мені допомогли. Зараз же я просто намагаюся уникати спілкування з такими людьми, тому що почала розуміти, що марно вести з ними якийсь діалог, бо якщо вони почали, то вже ніколи не зупиняться. Швидше за все, так.

І: Дякую вам за всі ваші відповіді й щиро дякую за участь в інтерв'ю. Усього доброго.

Р: І вам також.

7. Валерія, жін. 17, Дніпро

В.ж.17,Д.

І: Добрий день! Дякую, що погодилися взяти участь у нашому дослідженні. Мене звати Анастасія, і я вивчаю тему стигматизації та її впливу на поведінку підлітків. Це інтерв'ю проводиться в рамках наукового дослідження, і ваша участь допоможе краще зрозуміти цю проблему. Перед початком хочу зазначити, що все, про що ви розкажете, залишиться конфіденційним. Ваші відповіді будуть використовуватись виключно в узагальненій формі, і ваше ім'я або будь-яка інша особиста інформація не будуть згадані у звітах чи публікаціях. У цьому інтерв'ю немає правильних чи неправильних відповідей. Мене цікавить ваш особистий досвід, думки та почуття. Якщо якесь питання викличе у вас дискомфорт, ви можете відмовитися відповідати або припинити інтерв'ю в будь-який момент. Спершу я ознайомлю вас із тим, що таке стигматизація та упереджене ставлення, і як вони проявляються. Упереджене ставлення — це формування думки про людину чи групу людей без об'єктивного аналізу фактів. Воно часто базується на стереотипах чи неповній інформації. Наприклад, якщо хтось вважає, що всі підлітки лініві тільки тому, що знає кількох таких, це упередження. Воно заважає бачити індивідуальні якості кожної людини. Стигматизація — це процес приписування негативного ярлика певній людині чи групі людей через якісь характеристики, поведінку або статус, а також через стать, релігію, фізичні особливості чи віросповідання. Цей ярлик може призвести до дискримінації. Наприклад, якщо в школі учня, який часто запізнюється, називають ледарем і через це до нього ставляться зневажливо, навіть якщо причиною запізнень є складна сімейна ситуація, це стигматизація. Спільне між цими поняттями полягає в тому, що упереджене ставлення часто лежить в основі стигматизації. Спочатку формується упередження, а потім воно закріплюється у суспільстві як ярлик. Для прикладу, упереджене ставлення чи стигматизація можуть проявлятися через образливі коментарі щодо вашої поведінки, зовнішності або здібностей, уникнення спілкування з вами, поширення чуток або пліток, ігнорування ваших потреб чи зневажливе ставлення, відсутність підтримки чи несправедливе ставлення у навчальному закладі або серед однолітків. Також це можуть бути образливі висловлювання, які стосуються статі, особистих якостей, фізичних особливостей, етнічного походження, віку, релігії, економічного стану тощо. Окрім цього, це може бути фізичне насильство, моральне приниження, звинувачення, осудження, ігнорування тощо. Чи є у вас запитання перед тим, як ми почнемо?

Р: Ні, все зрозуміло.

І: Чудово, тоді перейдемо до першого питання. Що ви сприймаєте проявом упередженості або стигматизації стосовно вас?

Р: Я сприймаю упередженість як необґрунтовані коментарі або необґрунтовану думку, не спробувавши розібратися в ситуації. Тобто, наприклад, коли людина мені про щось говорить, і при цьому не дізнавшись, чи знаю я про це або чи вже робила те, що потрібно було зробити, і, відповідно, звинувачує мене в тому, що не було зроблено, то, звісно, це певною мірою ображає, тому що потрібно спершу дізнатися, чи все я підготувала, чи до всього готова, або ж чи мала я бути зараз тут. Замість цього людина часом звинувачує. Цього не потрібно робити, потрібно спокійно обговорити ситуацію, розібратися, зрозуміти, як і що нам краще зробити, і вже від цього відштовхуватися далі.

І: Дякую. Чи можете ви розповісти ще приклади такого прояву упередженого ставлення або ж стигматизації стосовно вас? Як саме це відбувалося?

Р: Я навчаюся за такою професією, у якій дуже часто стикаюся з тим, що люди іноді перебувають у стані паніки або, навпаки, у дуже швидкому, пришвидшеному ритмі, коли вони зайняті у метушні. У метушні. Люди...

Зараз я збилася з думки. Тобто відбувається якась ситуація, наприклад, щось не підготували або щось не готове. І люди в цей момент перебувають у стані, коли потрібно дуже терміново щось зробити, і вони іноді можуть опинитися в складному емоційному стані, і через це вони починають, перш ніж щось з'ясувати, звинувачувати людину. А цього, звісно, не варто робити. Але з таким дуже часто стикаються, і це в певній мірі нормально, адже всі ми люди, і всі ми іноді робимо помилки. Варто просто після конфлікту розібратися в ситуації, зрозуміти, як із нею далі боротися та до чого прийти.

І: Дякую за Вашу відповідь. Перейдемо до наступного запитання. Як часто це трапляється і хто найчастіше проявляє таке ставлення? Тобто однолітки чи, наприклад, викладачі?

Р: Здебільшого це, найімовірніше, однолітки, адже дорослі люди вже розуміють, як працювати в цій сфері діяльності, як взаємодіяти з людьми. Звісно, це не стосується всіх дорослих, але якщо це педагоги, наприклад, або якісь впливові люди, замовники тощо, вони розуміють всю ситуацію, мають великий досвід і ставляться до цього цілком лояльно. А от однолітки — у них не вистачає досвіду. Ну і здебільшого ті, хто молодші. Вони ще недосвідчені, іноді не стикалися з якимись екстреними ситуаціями, і коли це трапляється, вони починають або когось звинувачувати, або діяти агресивно. І їх можна зрозуміти, тому що вони ще не навчені. Це така тема, коли люди спочатку мають пройти цей досвід, пережити, зрозуміти, що з будь-якої ситуації можна знайти вихід, просто потрібно зрозуміти як. Ну і, відповідно, це приходить із певним досвідом.

І: Дякую. А чи можете ви зазначити, як часто це трапляється? Тобто регулярно чи досить рідко?

Р: Я б сказала, що це трапляється періодично, завжди по-різному. Залежить від того, коли, як і яка ситуація. Буває, що, наприклад, проходить якийсь захід або дуже важлива подія, люди на межі, вони панікують, перебувають у страху, і в такому випадку можуть траплятися певні моменти. Або ж людина перебуває в агресивному стані й може сказати якісь певні слова.

І: Дякую. Як ви почувалися в таких ситуаціях, тобто під час прояву упередженості або стигматизації?

Р: Спочатку, коли я була ще… молодшою, я дуже сильно ображалася на це, тому що не розуміла, чому це відбувається, як мені до цього ставитися і чому люди взагалі, в принципі, таке говорять або так ставляться до ситуації. Тому що, наприклад, для мене якісь моменти абсолютно нормальні й природні, тобто це траплялося і з моїми друзями, або знайомими, або з родиною. Але коли стикаєшся з абсолютно незнайомими людьми, і вони можуть щось сказати, і ти не розумієш, чому це відбувається, потрібно просто зрозуміти, що всі люди різні, у них різний менталітет, різне виховання. Отже, спочатку я, звичайно ж, це не сприймала, не розуміла, ображалася, але з часом ти починаєш розуміти, як це все працює, і знаєш, як із цим поводитися. Тобто не варто звертати увагу, потрібно зрозуміти, чому людина це сказала, пояснити, поговорити з нею, чому вона так вважає, тому що, наприклад, у мене так не прийнято. Ну, ось такі моменти.

І: Дякую. А що для вас було найскладнішим у таких ситуаціях?

Р: Найскладнішим, мабуть, було підійти й спробувати зрозуміти ситуацію. Тобто, коли ви з людиною посварилися через якісь суперечки, проблеми тощо, іноді замість цього я тікала, або ж ця людина не хотіла йти на контакт. Тобто це було досить складно. Але потрібно розуміти, що в будь-якій такій ситуації варто відразу або буквально через якийсь короткий час підійти, пояснити, зрозуміти, чому це сталося, до чого це було сказано і чому людина взагалі так вважає. Тому що так робити неправильно.

І: Дякую. Як такі ситуації вплинули на ваше ставлення до себе або до інших людей?

Р: Упереджене ставлення іноді схоже на певну критику, яку варто сприймати, слухати, чути, але брати для себе лише те, що необхідно. Тобто відбуваються якісь помилки, і людина критикує тебе, тому що це була або неуважність, або ще якісь моменти. Ти для себе розумієш, що варто спочатку раціонально подивитися на все збоку, як і що відбувалося, визначити для себе певні категорії, критерії, зрозуміти, чому людина це сказала і що конкретно вона мала на увазі, а потім уже робити власні висновки. Потрібно зрозуміти, у чому я сама помиляюся, що мені варто з цього винести й прийняти, а також почути іншу людину, що вона побачила

в цій ситуації й як мені варто це зрозуміти. Ну, раціонально це все ж таки чи це просто емоційне виплескування критики.

І: Дякую. Розкажіть, будь ласка, як подібні упереджені стосунки або стигматизація впливали на вашу поведінку? Чи було таке?

Р: Ну, звісно, це було, адже кожна людина протягом свого життя зростає, стикається з різними проблемами, і кожна з них допомагає рухатися далі. Кожна складність дає людині можливість піднятися високо або ж опуститися на саме дно. Тобто, знову повертаючись до того, що кожне слово, яке каже інша людина, вона бачить це зі своєї висоти, так би мовити, зі свого світогляду. І наше завдання — спробувати оцінити ситуацію. Чим більше люди починають аналізувати інших, тим більше вони розуміють цей світ і краще розуміють психологію людей. Тобто, наприклад, хтось сказав образливі слова, бо йому, можливо, просто щось не сподобалося. І найчастіше це відбувається або через заздрість, або тому, що людина когось просто не сприймає, ненавидить чи має якісь свої власні проблеми. Коли ми розуміємо, що в цьому замішана якась їхня особиста проблема, ми перестаємо сприймати це на себе як щось особисте.

Ми сприймаємо це так, що особисті проблеми іншої людини просто перекидаються на інших, так би мовити. Тобто, можливо, їй чогось у цьому житті не вистачає, можливо, у неї є якісь власні проблеми, які проявляються таким чином, що вони виплескуються на мене, наприклад. Ну, ось такий момент.

І: Дякую вам за відповідь. Чи були випадки, коли через таке упереджене ставлення або стигматизацію ви діяли всупереч очікуванням дорослих, соціальним нормам, правилам чи навіть законодавству?

Р: Ні, такого не було, тому що, зрозуміло, людина щось сказала, я це почула, мені стало, не знаю, прикро, я сказала собі: "Наступного разу я не вийду" або "Наступного разу я цього не зроблю" тощо. Але щоразу я все одно розуміла, що так, людина винна, що вона мене образила, але інші люди в цьому не винні. Тобто, якщо я розумію, що постраждають інші люди, хоча вони тут ні в чому не винні, я, відповідно, не буду робити нічого, не знаю, законного-незаконного, але як мінімум нечемного чи нелюдського. Тобто все одно потрібно якось розуміти всю ситуацію подій і раціонально міркувати. Навіть якщо це буде стосуватися тільки того, що я вплину лише на цю людину, я все одно цього не зроблю, тому що… Людина намагається просто вивести на емоції, намагається зробити так, щоб я відреагувала, щоб я зробила щось неправильно, десь припустилася помилки. Я це прекрасно розумію, тому я не буду поводитись так, як поводиться ця людина.

І: Дякую. Опишіть моменти, коли ваша поведінка ставала способом висловити протест проти несправедливого ставлення до вас.

Р: Так, ще раз, можна питання?

І: Так, звісно. Чи могли б ви, будь ласка, описати моменти, коли ваша поведінка ставала способом виразити протест проти несправедливого ставлення до вас? Тобто, можливо, як ви проявляли протест проти цієї ж стигматизації або упередженого ставлення?

Р: Ну, в мене не було явних протестів. Звісно, коли мене це зачіпало, я в роботі з цією людиною могла щось сама сказати у відповідь на її роботу. Або ж, якщо це якась постановка, в якій я беру участь, і ця людина мене образила. Іноді, звісно, я можу, не знаю, десь щось не допрацьовувати, десь упускати моменти, критикувати, але щось прямо надзвичайно погане, звісно, такого не буде, тому що робота є робота, і вона ніяк не повинна впливати на робочі моменти, ну або на міжособистісні стосунки.

І: Дякую. Як реагують інші люди, тобто однолітки, вчителі або ж інші дорослі на прояви стигматизації та упередженості по відношенню до вас?

Р: Ну, якщо педагог помічає, то однозначно, вона намагається допомогти вирішити цю проблему. Тобто коли в нас був, наприклад, перший курс, у нас була чудова, і є досі чудова педагог, яка прекрасно розуміє психологію, і, зрозуміло, що… Оскільки ми ще всі були молоді, нам потрібна була якась підтримка, тому що ми приїхали з різних місць, з різним менталітетом, десь ми чимось не сходилися, і виникали проблеми, і іноді ми самі не знали, як з них вийти. На щастя, є хороші педагоги, які можуть дати консультацію, спробувати зрозуміти ситуацію і підказати методи її вирішення. Тобто це чудові педагоги. У школах у мене не було нічого подібного, тобто я з цим сильно не стикалася. Тому я з викладачами абсолютно добре спілкувалася, і завжди була підтримка, завжди працювали добре, завжди спілкувалися з усіма добре. Ну і, відповідно, звісно, коли в роботі чи в невеликих особистих стосунках відбуваються якісь нюанси, педагоги, звісно, завжди допомагають з цього вийти.

І: Дякую, перейдемо до наступного питання. Опишіть, будь ласка, яку підтримку або реакцію ви очікуєте в таких випадках?

Р: Ну, звісно, це в першу чергу допомога. Тобто спочатку це має бути певне співчуття, а потім уже допомога і методи вирішення цієї ситуації. Тобто, якщо педагог чи, можливо, мої друзі помічають якусь проблему, ми спочатку це обговорюємо. Мені важлива їхня думка, мені важлива їхня реакція, чи буде вона негативною, чи позитивною, це не так важливо, тому що все одно іноді ми не помічаємо деякі деталі в нашій поведінці, в поведінці іншої людини. І, звісно, іноді думка з боку може дуже добре допомогти і побачити ситуацію з іншого боку. Це важливо.

І: Дякую. І перейдемо до останнього питання. Яку стратегію поведінки ви обираєте, стикаючись з проявами упередженості або стигматизації щодо вас? Для прикладу це може бути втеча чи уникання спілкування, можливо, відстоювання себе чи сварка, бійка, вступ до певної групи, підкорення. Можливо, звернення за підтримкою до друзів або викладачів?

Р: Ну, ось як я раніше казала, звісно, це звернення до друзів, до викладачів. Також були раніше моменти, коли я намагалася уникати людини, не спілкуватися, не контактувати. Але з часом я стала по-іншому це сприймати. Тобто сталася якась конфліктна ситуація, було навіть якесь упереджене ставлення. Ми посварилися, розійшлися, пройшло певний час, і ми забули про це. Тому що, знову ж таки, потрібно дуже чітко розмежовувати робочі моменти і особисті моменти, і ніколи не переносити одне на інше. І, найчастіше, найкраще просто відпускати ці ситуації, тому що таких ситуацій буде дуже багато, і якщо постійно на них зациклюватися, ми постійно будемо сваритися, постійно будуть сутички, постійно буде агресія. Коли ти працюєш в колективі, потрібно розуміти, що це нікому не потрібно. Ось ви прийшли, почали сваритися, люди стоять, чекають, але це ні до чого, відповідно. Тому з часом це більше стало таким, от сказав і сказав, ладно, все, поругалися, розійшлися. Тобто, варто все одно йти на якісь поступки, варто йти на певне примирення. І, тобто, це найкраща стратегія — забути і відпустити. Пару пройшло, поговорили, обговорили, забули, і ситуація вирішена. Тобто, завжди найкраща стратегія — це поговорити і вирішити проблему. Завжди. Ось так.

І: Дякую Вам за всі Ваші відповіді та щиро вдячна за участь у цьому інтерв'ю

8. Дарина, жін. 18, Харків

Д.ж.18,Х.

І: Добрий день! Дякую, що погодилися взяти участь у нашому дослідженні. Мене звати Анастасія, і я вивчаю тему стигматизації та її впливу на поведінку підлітків. Це інтерв'ю проводиться в рамках наукового дослідження, і ваша участь допоможе краще зрозуміти цю проблему. Перед початком хочу зазначити, що все, про що ви розкажете, залишиться конфіденційним. Ваші відповіді будуть використовуватись виключно в узагальненій формі, і ваше ім'я або будь-яка інша особиста інформація не будуть згадані у звітах чи публікаціях. У цьому інтерв'ю немає правильних чи неправильних відповідей. Мене цікавить ваш особистий досвід, думки та почуття. Якщо якесь питання викличе у вас дискомфорт, ви можете відмовитися відповідати або припинити інтерв'ю в будь-який момент. Спершу я ознайомлю вас із тим, що таке стигматизація та упереджене ставлення, і як вони проявляються. Упереджене ставлення — це формування думки про людину чи групу людей без об'єктивного аналізу фактів. Воно часто базується на стереотипах чи неповній інформації. Наприклад, якщо хтось вважає, що всі підлітки лініві тільки тому, що знає кількох таких, це упередження. Воно заважає бачити індивідуальні якості кожної людини. Стигматизація — це процес приписування негативного ярлика певній людині чи групі людей через якісь характеристики, поведінку або статус, а також через стать, релігію, фізичні особливості чи віросповідання. Цей ярлик може призвести до дискримінації. Наприклад, якщо в школі учня, який часто запізнюється, називають ледарем і через це до нього ставляться зневажливо, навіть якщо причиною запізнень є складна сімейна ситуація, це стигматизація. Спільне між цими поняттями полягає в тому, що упереджене ставлення часто лежить в основі стигматизації. Спочатку формується упередження, а потім воно закріплюється у суспільстві як ярлик. Для прикладу, упереджене ставлення чи стигматизація можуть проявлятися через образливі коментарі щодо вашої поведінки, зовнішності або здібностей, уникнення спілкування з вами, поширення чуток або пліток, ігнорування ваших потреб чи зневажливе ставлення, відсутність підтримки чи несправедливе ставлення у навчальному закладі або серед однолітків. Також це можуть бути образливі висловлювання, які стосуються статі, особистих якостей, фізичних особливостей, етнічного походження, віку, релігії, економічного стану тощо. Окрім цього, це може бути фізичне насильство, моральне приниження, звинувачення, осудження, ігнорування тощо. Чи є у вас запитання перед тим, як ми почнемо?

Р: Ні, запитань немає.

І: Чудово, тоді перейдемо до першого запитання. Що ви сприймаєте як упереджене ставлення або стигматизацію стосовно вас?

Р: На це запитання я б хотіла відповісти так, що коли люди несправедливо відносять до мене якийсь ознаку або нав'язують мені якісь упереджені… уявлення. Мені здається, що вони роблять це через свої стереотипи або хибні уявлення про мій особистий стан.

І: Дякую. Перейдемо до наступного запитання. Будь ласка, розкажіть детальніше про свій… Перефразую. Будь ласка, розкажіть, чи стикалися ви з таким ставленням більш детально?

Р: Так, у мене був такий досвід у житті. Це відбувалося зі сторони викладачів у навчальних закладах. Приклад, напевно, коли ми працюємо над собою, стараємось, а викладач тебе не помічає, не бачить, ну, як би робить це спеціально.

І: Дякую. Можете ви відзначити, наскільки часто таке трапляється? І це стосується лише викладачів, я правильно зрозуміла?

Р: Ну, це трапляється… Я б не сказала, що часто, але рідко, але точно.

Так, найчастіше це зі сторони педагогів, викладачів, у мене в коледжі так було, в інституті так відбувалося.

І: Дякую. Будь ласка, розкажіть, як ви почували себе в таких ситуаціях, і що для вас було найскладнішим у такі моменти?

Р: Почуття в такій ситуації, звісно, були неприємні. Найскладніше було те, що коли ти працюєш над собою, ставлення викладачів стає, наче, ще гіршим. Ти ніби стараєшся, а у них, як пелена на очах. Найбільше це вплинуло на мою самооцінку, я стала не сприймати себе так, як це було в школі, як це було в дитинстві. Просто самооцінка впала до найнижчих рівнів.

І: Дякую за Вашу відповідь. Ви вже розповіли про те, як це вплинуло на Ваші стосунки з собою. І ще я б хотіла дізнатися, чи вплинуло це якось на стосунки з іншими людьми?

Р: На стосунки з іншими людьми? Ні, скоріше за все. Та й я не помічала. Можливо, я не помічаю. Я більше за все завжди звертаю увагу на себе, а не на інших.

І: Дякую. Перейдемо до наступного питання. Розкажіть, будь ласка, як подібні упереджені ставлення або ж стигматизація вплинули на вашу поведінку, якщо було таке вплив?

Р: На мою поведінку... Я була, напевно, агресивною в такі моменти. Була агресія, було обурення, чому так до мене ставляться, що я роблю не так. Та й все, напевно, в принципі.

І: Дякую. Чи були випадки, коли ви діяли всупереч якимось соціальним нормам або ж правилам, всупереч очікуванням дорослих або ж всупереч законодавству?

Р: Ні. Ніколи такого не було. Ніколи навіть не думала про це.

І: Дякую. Будь ласка, опишіть моменти, коли ваша поведінка ставала способом висловити протест проти несправедливого ставлення до вас, тобто протестом проти стигматизації та упередженого ставлення.

Р: Протестів таких не було. Я просто... Завжди думала, що це їхня думка, що вона, можливо, правильна. І копалася більше всього в собі. І ніколи ніяких протестів я не виражала. Ну, може бути, і були, але я, можливо, і не пам'ятаю, правда. А так, таких запам'ятовуваних не було.

І: Дякую. Чи можете ви описати, як реагують інші люди, тобто однолітки, педагоги, можливо, хтось інший, на прояви стигматизації та упередженості щодо вас?

Р: Ой, ось якщо в коледжі, ну як би були моменти, так, наприклад, що нас починають потихеньку принижувати, і колектив починає намагатися заступатися за тебе, якось підтримати. В інституті теж таке є, що ми підтримуємо один одного, допомагаємо, але не так, як це хочеться, напевно, від ще близьких людей, від свого близького оточення.

І: Тоді перейдемо до наступного питання. Опишіть, будь ласка, яку підтримку ви очікували в подібних ситуаціях?

Р: Ой. А можна ще раз повторити питання?

І: Звісно, без проблем. Яку підтримку або ж реакцію від оточуючих ви очікували в таких випадках? Тобто коли до вас проявляли стигматизацію, для прикладу, або ж упередженість?

Р: Я, напевно, не очікувала якоїсь підтримки та реакції, оскільки я закриваюся в собі. Коли таке трапляється, більше за все я йду в себе. І на оточенні інших я не помічаю і не чекаю якоїсь підтримки. Тому що протягом свого життя я завжди була одна і намагалася сама себе підтримати. І тому від оточуючих я нікого не чекала.

І: Дякую за Вашу відповідь. Тобто це була основна стратегія поведінки, яку Ви обирали? Це уход в себе?

Р: Так.

І: Дякую. Тоді ми закінчили з питаннями. Велике Вам спасибі за участь в інтерв'ю. Для мене були важливі всі Ваші відповіді. Дякую Вам.

Декларація
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ

Я, Турило Анастасія Русланівна, студентка IV курсу бакалаврату, денної форми навчання, факультету соціології та управління, спеціальність С5 «Соціологія», адреса електронної пошти turyloanastasiia@gmail.com:

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Стигматизація як чинник девіантної поведінки підлітків» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений/на;
- заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь-який спосіб, у тому числі за допомогою інтернет-системи, а також на архівування моєї роботи в базі даних цієї системи.

06.06.2025 А.Р. Турило

Науковий керівник,
д.філос.н., професор,
професор кафедри соціології
06.06.2025 М.А. Лепський